PAULINE K.M. VAN ROOSMALEN

EEN ANDER ROTTERDAM:

SPOREN VAN HET KOLONIALE VERLEDEN IN ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW

WIE OP ZOEK IS NAAR SPOREN VAN HET KOLONIALE VERLEDEN VAN ROTTERDAM IN DE gebouwde omgeving is voor een belangrijk deel aangewezen op gedrukte, getekende, geschilderde en geschreven bronnen. Iedere inwoner van Rotterdam weet waarom: de Duitse bommen die op 14 mei 1940 op het centrum van Rotterdam vielen, hebben veel tastbare getuigen van dat verleden uitgewist. Wat zelfs een bombardement echter niet kan uitwissen, is dat die koloniale geschiedenis haar weerslag heeft gehad op de ontwikkeling van een stad, ook al zijn de sporen daarvan niet langer als tastbare getuigen in de ruimte zichtbaar en aan te raken. De afwezigheid van een gebouw, straat of plein betekent niet dat een verhaal ten einde is, niet verteld kan worden of nooit bestaan heeft. De afwezigheid van een gebouw, straat of plein impliceert slechts dat het verhaal aan de hand van andere bronnen verteld moet worden.

Anno 2020 is de vraag welke elementen in de gebouwde omgeving in Rotterdam herinneren aan het koloniale en slavernijverleden van de havenstad. Is aan de stadsplattegrond of stratenpatronen iets van dat verleden af te lezen? Zo ja, waar is dat dan het geval en wat vertellen die plek of die straten ons dan? Dezelfde vraag kan gesteld worden over gebouwen: welke gebouwen getuigen van een koloniaal verleden, en op welke manier doen ze dat? En zijn er misschien ook andere herinneringstekens, zoals beelden in de openbare ruimte of straatnamen? Welk verhaal vertellen gebouwen,

wijken, beelden en namen ons? Hoe volledig zijn die verhalen? En wie vertelt en kent die verhalen?

Als gebouwen niet langer bestaan – wat voor het merendeel van de historische panden in het centrum van Rotterdam het geval is – zijn al dan niet contemporaine beschrijvingen, tekeningen, foto's en kaarten belangrijke hulpmiddelen om te reconstrueren waar opslagplaatsen, werven, woningen, buitenplaatsen van VOC- en WIC-bewindhebbers (directeuren), handelaren in koloniale producten en andere aan de koloniën verbonden Rotterdammers gesitueerd waren, en hoe ze eruitzagen.

Voor dit onderzoek naar de sporen van het koloniale verleden in architectuur en stedenbouw is gebruikgemaakt van beschrijvingen van gebouwen en de stad van onder meer J. Kortebrant (vroege achttiende eeuw), H.A.A. van Berckel (late negentiende eeuw) en E. Wiersum en J. Verheul Dzn. (vroege twintigste eeuw). Daarnaast zijn recente publicaties over de stad geraadpleegd van historici als Hetty Berens, Hans Bonke, Manon van der Heijden en Paul van de Laar. Voorts is veelvuldig het *Rotterdams Jaarboekje* geraadpleegd. In aanvulling op genoemde geschreven bronnen is uitgebreid gegrasduind in de beeldcollecties van het Stadsarchief Rotterdam, Museum Rotterdam, Atlas van Stolk, Nationaal Archief, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Atlas of Mutual Heritage en de Universitaire Bibliotheken Leiden, en is, uiteraard, heel goed rondgekeken in de stad zelf.

De reikwijdte van onderstaande tekst is in die zin beperkt, dat de focus hoofdzakelijk ligt op succesvolle particuliere ondernemers. Dat ligt voor de hand. Zij lieten nu eenmaal meer sporen na dan minder fortuinlijke ondernemers.

Tabel: Woon- en werklocaties bewindhebbers VOC en WIC en personeel Admiraliteit op de Maze

	Adres 1	Adres 2 e.v.	Totaal
Hoogstraat	14	5	19
Haringvliet	13	4	17
Leuvehaven	12	5	17
Nieuwehaven	6	6	12
onbekend	10		10
buitenplaats		10	10
Oppert	8	1	9

Wijnhaven	3	5	8
Boompjes	5	1	6
Spaansekade	4		4
Lombardstraat	2	1	3
Westnieuwland	1	2	3
Baan	2		2
Blaak	2		2
Houttuin	1	1	2
Vasteland	2		2
Crooswijk	1		1
Grote Markt	1		1
Goudse Rijweg		1	1
Hang		1	1
Hof van Weena		1	1
Hoofdsteeg		1	1
Korte Hoogstraat	1		1
Nieuwe Beestenmarkt		1	1
Nieuwestraat	1		1
Oostwagenstraat	1		1
Rijstuin	1		1
Scheepmakershaven	1		1
Schiedamse Dijk	1		1
Steiger		1	1
Watersteeg		1	1
Wijnstraat		1	1
Wolfshoek	1		1
	94	49	143

Overzicht van 143 bekende woon- en werklocaties van bewindhebbers van de VOC en WIC en personeel van de Admiraliteit op de Maze in de periode 1572-1795, uitgesplitst naar straat, primair adres en eventueel secundair en tertiair adres. De huidige Lijnbaan (niet opgenomen) was de locatie van de VOC-touwmakerij ('lijnbaan'). Zie Bijlage 1 voor personen en adressen.

Bron: E.A. Engelbrecht, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam. V: De Vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam 1973).

STRAATNAMEN MET REFERENTIES AAN DE KOLONIËN

Straatnamen houden plaatselijke geschiedenis levend. Maar hoe levend, en vooral hoe herkenbaar is de koloniale geschiedenis van Rotterdam nog? De namen van mannen als Michiel de Ruyter, Maarten Tromp, Piet Hein, Witte de With, Peter Stuyvesant, Paul Kruger en Martinus Steijn, plaatsen als Lombok, Natal, Timor en Tweebos, specerijen als foelie en kaneel en tropische bomen als mahonie: zij herinneren aan een koloniale geschiedenis, maar alleen voor wie iets van die geschiedenis weet. Straatnamen geven die geschiedenis niet zonder meer prijs.

Rotterdam is rijk aan straten die direct of indirect verwijzen naar het koloniale en slavernijverleden (Bijlage 2). Van de 6337 straten die Rotterdam op dit moment telt, refereren 181 straatnamen aan allerhande aspecten die met de koloniën verband houden, zoals personen (met 93 veruit de grootste groep), geografische namen (33), schepen die naar de koloniën voeren (22), bedrijven (16) die producten produceerden en het vervoer van of de handel in koloniale producten organiseerden of financierden, (landbouw)producten (22) die in de koloniën gewonnen werden, en een enkel uitheems woord (2). Wat opvalt bij de namen is dat veel meer straatnamen refereren aan 'de Oost' dan aan 'de West'.

Daarnaast zijn er veel straten die namen dragen van mensen of plaatsen die indirect met de koloniën in verband gebracht kunnen worden: buitenplaatsen die gefortuneerde koloniale handelaren en reders lieten bouwen, schilders die deze mannen en vrouwen portretteerden, (tuin)architecten die hun woningen en tuinen ontwierpen. Maar ook ambachten als zeilmakers en havenwerkers, en materialen en instrumenten als touw, aambeelden en zaagmolens; zaken die onontbeerlijk waren voor de verbinding met de koloniën. In zekere zin horen zij ook tot het koloniale verleden van Rotterdam, zij het niet uitsluitend tot dat verleden: de maritieme, industriële en financiële ontwikkeling van Rotterdam houdt immers niet uitsluitend verband met de koloniën.

En dan zijn er nog straten waarvan de naam op geen enkele manier aan het koloniale verleden refereert maar die in fysiek opzicht wel een relatie hebben, zoals de Boompjes, de kade waar de Rotterdamse kamer van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) zich eind zeventiende eeuw vestigde maar waarvan geen enkel fysiek spoor meer rest. Of het zou het 'Indisch sieraad' moeten zijn, de sculptuur die in 2015, ongeveer ter hoogte

van het voormalige Oost-Indisch Huis, werd geplaatst ter herinnering aan de capitulatie van Japan, op 15 augustus 1945.[1] De combinatie van de fysieke kade, het verdwenen historische pand en het monument dat in 2015 werd onthuld, belichamen de lange duur en het complexe karakter van het koloniale verleden. Want hoewel de VOC het begin was van een systematische Hollandse bemoeienis met de archipel die uiteindelijk de kolonie Nederlands-Indië werd, herinnert het Indisch sieraad aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in die kolonie. Daarmee verbindt deze plek aan de Boompjes twee heel verschillende aspecten van hetzelfde verhaal met elkaar. Voor wie deze geschiedenis niet kent, is de Boompjes echter gewoon een naam die verwijst naar het feit dat de kade vanaf zijn ontstaan beplant was met bomen.

In algemene zin kan worden gesteld dat voor veel straatnamen geldt dat ze iets met het koloniale verleden van Rotterdam te maken hebben maar dat informatie omtrent die relatie ontbreekt, onvolledig is of niet bekend. De Puntegaalstraat is een interessant voorbeeld. Volgens het stratenregister verwijst deze naam naar een woning die hier in de achttiende eeuw stond. J.G. Geus liet echter overtuigend zien dat de locatie al vanaf de zeventiende eeuw bebouwd was, vanaf enig moment ook als uitspan-

1. Puntegale bij Schoonderloo, geschilderd door A. van Swijndregt, 1770. (Stadsarchief Rotterdam)

2. Zicht op de stad Galle, Ceylon (nu: Sri Lanka), getekend door (studio) Johannes Vingboons, ca. 1670. (Österreichische Nationalbibliothek)

ning fungeerde, in 1783 dienstdeed als herberg en vanaf 1833 onderdeel werd van de buitenplaats Schoonenburg (afb.1).[2] Wat Geus bovendien vermeldt is dat de locatie in ieder geval sinds 1736 – en mogelijk al eerder – bekend was als 'Punte gaale', een verbastering van de landtong 'Punte de Gale' in Ceylon, het huidige Sri Lanka, waar de VOC medio zeventiende eeuw een haven annex fort bouwde (afb. 2). Een naam die, zo suggereert Geus, inclusief verbastering, vermoedelijk te danken is aan zeevaarders die vertelden over de verre oorden die ze op hun reizen bezochten. Dankzij dit onderzoek wordt het verhaal over de herkomst van de naam van de Puntegaalstraat niet alleen vollediger, maar bovenal interessanter – en relevant in verband met het koloniale verleden van Rotterdam.

Wat doorgaans helpt bij het herkennen of ontdekken van een koloniale dimensie van een straatnaam, is als een straat gesitueerd is in een wijk met een koloniaal thema, zoals geografische namen, zeevaarders, bestuurders of gewassen. Anders dan in veel andere steden in Nederland, is in Rotterdam echter nauwelijks sprake van zo'n groepering van straatnamen. Afgezien van enkele, ook ruimtelijk, geïsoleerde referenties aan Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen, kent Rotterdam slechts één wijk waarin alle straten verwijzen naar de koloniën.

Deze uitzondering is de Afrikaanderwijk, ook wel Transvaalwijk. Alle straten in deze wijk zijn vernoemd naar VOC-dienaren en hun laatnegentiende-eeuwse nazaten, de Afrikaanders, die in Zuidelijk Afrika neerstreken. Dat de straten in deze nieuwe wijk juist naar deze mannen vernoemd

werden, is geen toeval.[3] In 1900 waren de Afrikaanders voor de tweede keer in oorlog met de Britse koloniale bestuurders van Zuid-Afrika ter verdediging van Transvaal, de onafhankelijke staat die de Afrikaanders in 1852 hadden gesticht. De historische band tussen Zuid-Afrika, Nederland en Afrikaanders ('Boeren') genereerde grote bijval in Nederland voor Boeren in wat de Tweede Boerenoorlog (1899-1902) ging heten.[4] De straatnamen in de Afrikaanderwijk zijn tastbare getuigen van dat sentiment en onderstrepen de historische band tussen Nederland en Zuid-Afrika, in het bijzonder Transvaal.

Wanneer wijk- en straatnamen minder of geen verband met elkaar (lijken te) hebben, is de kans groot dat de koloniale verwijzingen onopgemerkt blijven. Waarnaar verwijzen bijvoorbeeld de Pleretstraat en de Djeroekstraat in Crooswijk? Uit het stratenregister blijkt dat de namen verwijzen naar Indische bezittingen van de aanlegger van de Van Meekerenstraat.[5] Wat het register echter niet vermeldt is wie de naamgever van de Pleret- en Djeroekstraat was, hoe die naamgever aan de Indische bezittingen kwam of wat de Indische bezittingen precies waren.[6] Zo blijft de precieze koloniale relatie duister.

OBJECTEN IN DE OPENBARE RUIMTE

Behalve straatnamen herinneren ook objecten aan Rotterdams koloniale verleden. Het merendeel van die objecten staat in de (semi)openbare ruimte. Het zijn vooral figuratieve sculpturen: standbeelden, bustes en portretten. Zij portretteren bestuurders, zeevaarders, ondernemers (handelaren, reders, bankiers) en enkele wetenschappers en kunstenaars die op enig moment een relatie met de koloniën hadden. Een tweede, kleinere groep objecten zijn kunstwerken of decoraties aan, op of bij een gebouw waarvan de opdrachtgever connecties met koloniën had of die deze connectie verzinnebeelden. De derde categorie objecten zijn monumenten die herinneren aan het verlies van mensen en mensenlevens.

Tot de eerste groep, sculpturen van bestuurders en zeevaarders behoren Johan van der Veeken (1549-1616) en Piet Hein (1577-1629): twee mannen die gedurende de zeventiende eeuw direct betrokken waren bij de vaart op overzeese gebiedsdelen waar de VOC en de West-Indische Compagnie (WIC) handeldreven. Van der Veeken deed dat in de hoedanigheid van bewindhebber van de Kamer Rotterdam van de VOC.[7] Een medaillon met

zijn portret is geplaatst boven de hoofdentree van het stadhuis. Rechts van zijn portret bevinden zich de portretten van de humanist Desiderius Erasmus en de kunstschilder Pieter de Hooch. Dat Van der Veeken op één lijn is geplaatst met deze twee mannen is, volgens het iconografisch programma dat aan het decoratieschema van het stadhuis ten grondslag lag, omdat zij alle drie belangrijke bijdragen hadden geleverd aan het culturele leven van Rotterdam. Van der Veekens bijdrage had betrekking op de opdrachten die hij aan kunstschilders en architecten gaf.[8]

Van de zeevaarder Piet Hein staan in Rotterdam niet één, maar zelfs twee standbeelden. Beide portretteren hem als zeevaarder, maar doen dat op een heel verschillende manier. Het oudste standbeeld dateert uit 1870. Het staat op een hoge, natuurstenen sokkel en toont Hein in actie, compleet met admiraalsstaf en diverse andere maritieme en oorlogsinstrumenten. Het beeld dat in 1998 werd gemaakt is aanzienlijk minder imponerend: de sokkel is laag en eenvoudig en Heins houding is er eerder een van rust dan van actie. Bovendien ontbreken bij het laatste de attributen, afgezien van de admiraalsstaf die hij losjes tegen zijn buik houdt. Dat verschil roept vragen op. Wat is, afgezien van een artistieke interpretatie, de reden voor dit verschil? Zegt het iets over veranderende opvattingen over Hein?

Deze vragen zijn relevant in het bredere verband van onze relatie tot, en opvattingen over het koloniale verleden. Ze hangen samen met veranderende perspectieven op geschiedenis en geschiedschrijving, en in het bijzonder over de rol van de VOC en de WIC en hun opvolgers. Standbeelden en beeltenissen vertellen een verhaal: over hun opdrachtgevers, hun ontwerpers, over de tijd waarin ze zijn ontworpen en geplaatst. Het perspectief op het verleden kantelt voortdurend. De beide standbeelden van Hein belichamen wellicht die kanteling: waar het beeld van Joseph Graven vanwege zijn positie (hoog) en pose (actief) vooral een heroïsch beeld van Hein geeft, is de Hein zoals Willem Verbon hem ruim een eeuw later verbeelde aanzienlijk alledaagser en, vanwege zijn lage positie, letterlijk meer aanraakbaar. Een verschil dat wellicht samenhangt met de toenemende kritiek op koloniale veroveringen en de rol die zeevaarders als Hein daarbij speelden. Een ander exemplaar van het beeld staat overigens aan de Baai van Matanzas, Cuba, waar Hein ooit de Zilvervloot veroverde.[9]

In dit kader van een kantelend perspectief zijn ook de casus van de buste van Karel Doorman (1889-1942) aan de naar hem vernoemde straat

en het Mariniersmonument op de Admiraliteitskade interessant. Beide beelden herinneren aan de Slag op de Javazee (Nederlands-Indië) in februari 1942: een gevecht waarin de Nederlandse vloot onder leiding van Doorman samen met Britse, Australische en Amerikaanse bondgenoten vergeefs probeerde te voorkomen dat het Japanse leger de Nederlandse kolonie zou bezetten.[10] De beelden herdenken Doorman en de ongeveer 900 Nederlandse en ruim 1000 geallieerde marinemensen die tijdens de slag het leven lieten. Ze herinneren echter niet aan de gevolgen van de verloren slag: de Japanse invasie van Java, en uiteindelijk de gehele archipel. Voor dat deel van het verhaal van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië zijn andere monumenten opgericht: de Indië-monumenten op de Kerkhoflaan 1, de Overschiese Dorpsstraat 95 en het Indisch sieraad op de Boompjes.

Standbeelden vertellen zelden het hele verhaal. Om die reden is het belangrijk dat we op zoek gaan naar de verhalen die ook bij beelden horen. Neem het manshoge standbeeld van Gijsbert Karel graaf van Hogendorp (1762-1834). Dit beeld, dat in 1867 achter het huidige Schielandshuis werd geplaatst refereert in zijn symboliek aan de twee zaken waarmee Van Hogendorp onmiddellijk geassocieerd wordt: zijn bijdrage aan de totstandkoming van de Nederlandse grondwetten van 1814 en 1815 en zijn pleidooien voor vrije handel.[11] Waaraan het beeld echter in het geheel níét refereert, maar wat in verband met het koloniale verleden van Rotterdam zeker zo interessant is, zijn Van Hogendorps publicaties over de VOC en de handel in Nederlands-Indië.[12] Nog interessanter dan zijn eigen geschriften over de kolonie, zijn die van zijn broer Dirk (1761-1822) en zijn vader Willem (1735-1784). Anders dan Gijsbert Karel schreven Dirk en Willem namelijk kritische pamfletten op basis van de ervaringen die ze als VOC-dienaar in de kolonie hadden opgedaan en die, behalve aan bestuur en handel, ook aan kwesties als gezondheidszorg en slavernij raakten.[13]

Belangwekkend in dit opzicht was de novelle die Willem in 1779 schreef over de behandeling van slaven: *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verregaande strengheid jegens de Slaaven*.[14] Deze 'zedenkundige vertelling', die zoon Dirk in 1800 bewerkte tot het toneelstuk *Kraspoekol, of de Slaaverny (Een tafereel der zeden van Neerlands Indiën)*, vertelt over de vrouw Kraspoekol en de kwaadaardige manier waarop ze slaven behandelde: 'kraspoekol' is namelijk Maleis en betekent hard (*kras*) slaan (*poekol*). Met dit verhaal hoopten de Van Hogendorps enig bewustzijn op te wekken over, en beter nog verbetering te bewerkstellingen in 'de

wijze, waar op in sommige huisgezinnen de slaaven behandeld wierden, vooral door de vrouwen, die, in dit land [Nederlands-Indië] geboren en opgevoegd, de slaaven niet als hunne natuurgenooten, als medemenschen beschouwen'.[15] Zoals Rob Nieuwenhuys schreef, illustreren deze publicaties de evolutie in het denken over slavernij aan het eind van de achttiende eeuw: waar Dirk de slavernij categorisch verwierp, bepleitte zijn vader twintig jaar eerder weliswaar dat slaven goed behandeld moesten worden maar stelde hij het beginsel van slavernij nog niet aan de kaak.[16] Dat Willem en Dirk in *Kraspoekol* een heikel punt aansneden, bleek overigens toen gewezen VOC-dienaren tijdens de première van het toneelstuk in Den Haag, in 1801, zo luidruchtig protesteerden dat de uitvoering na de eerste akte gestaakt werd. Een actie die een averechts effect had omdat, naar verluidt, de ophef de verkoop van het toneelstuk eerder aanmoedigde dan temperde.

Vanaf eind achttiende eeuw, maar vooral vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, werden steeds meer ondernemers actief in de koloniale handel. Ook van deze mannen staan op diverse plekken in Rotterdam standbeelden. Zo zijn er de bustes van Anthony van Hoboken (1756-1850), Lodewijk Pincoffs (1827-1911) en Marten Mees (1828-1917) in het Scheepsmakerskwartier. Geplaatst als herinnering aan hun betekenis voor de stad, verwijzen ze ook naar hun betrokkenheid bij de productie, de handel en het transport van koloniale producten. Zo vergaarde Van Hoboken een aanzienlijk fortuin aan het transport van koloniale producten en aan het vervoer van in Afrika tot slaaf gemaakten naar de Amerika's en was Pincoffs actief in de winning en verwerking van gewassen die behalve door vrije arbeiders ook door tot slaaf gemaakte Afrikanen werden gewonnen en bewerkt. Mees was nazaat van een succesvolle Rotterdamse bankiersfamilie. Als een van de oprichters van de Rotterdamsche Bank was hij door het verstrekken van kredieten indirect betrokken bij diverse ondernemingen in Nederlands-Indië. De prominente positie die Van Hoboken, Pincoffs en Mees en andere handelaren en bankiers verwierven, is overigens niet alleen of hoofdzakelijk op te maken uit hun bustes. Ook in de architectuur en stedenbouwkundig lieten zij hun sporen na – daarover later meer.

Analoog aan de intensivering van bestuurlijke en commerciële relaties tussen Rotterdam en de koloniën, werden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook de wetenschappelijke en artistieke banden intensiever. Diverse standbeelden getuigen van die relatie. De buste van na-

tuurkundige Elie van Rijckevorsel (1845-1928), die ook onderdeel is van de beeldengroep in het Scheepsmakerskwartier, behoort tot die categorie. Van Rijckevorsel, die als enig kind van de 'koloniale' reder Huibert van Rijckevorsel een enorm vermogen erfde, koos namelijk niet voor een carrière in zaken, maar in de wetenschap. Om aardmagnetisme en meteorologische verschijnselen te onderzoeken, reisde hij vrijwel direct na de afronding van zijn promotieonderzoek achtereenvolgens vier jaar in Nederlands-Indië en vier jaar in Brazilië rond. Over zijn onderzoek schreef Van Rijckevorsel vele wetenschappelijke publicaties.[17] Over zijn persoonlijke ervaringen, die hij ook per post met zijn moeder had gedeeld, publiceerde Van Rijckevorsel een nog altijd lezenswaardig boek voor een breed algemeen publiek.[18] In cultureel opzicht het belangrijkst waren de vele etnografische en kunstzinnige voorwerpen en doeken die Van Rijckevorsel tijdens zijn reizen verzamelde, en grotendeels schonk aan het in 1885 geopende Museum voor Land- en Volkenkunde, het huidige Wereldmuseum. De schenking was, en is, een belangrijke drager van de collectie van het museum.

Een ander beeld dat verwijst naar de culturele band tussen Rotterdam en de koloniën is dat van Koos Speenhoff (1869-1945).[19] Speenhoff, die samen met zijn vrouw en dochter kleinkunstvoorstellingen gaf, maakte in 1930 een uitgebreide en uiterst succesvolle tournee door Nederlands-Indië. De indrukken en de ervaringen die Speenhoff gedurende deze bijna één jaar durende reis opdeed, vormden een bron van inspiratie voor zijn Indische gedichten en liedjes als 'O, die obat, obat!', 'Het Witte Pak', 'Tida ada, tida maoe' en 'Een baboe die men niet vergeet'.[20] Het waren gedichten en liedjes over typisch Indische onderwerpen, gelardeerd met Maleise woorden en uitdrukkingen, die in Nederlands-Indië een warm onthaal ten deel vielen.[21] In Nederlands-Indië belichaamde Speenhoff de succesvolle koloniaal bij uitstek: hij reisde per Buick met chauffeur, was regelmatig gekleed in een wit tropenpak met tropenhelm en bediende zich waar nodig van een Maleis vocabulaire.

Uit deze beschrijvingen van enkele standbeelden van prominente Rotterdammers wordt duidelijk dat deze mensen een relatie met de koloniën hadden, en dat die relatie zelden of nooit wordt benoemd of verteld. Waar dat wel mogelijk is, kan een cultuurhistorische dimensie worden toegevoegd aan de relatie tussen Rotterdam en de koloniën. Daarmee wordt de geschiedenis van Rotterdam recht gedaan en krijgt de historische gelaagdheid van de openbare ruimte meer diepgang.

ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW

Van alle objecten zijn gebouwen en het stedelijk weefsel de meest tastbare en zichtbare getuigen van het verleden. Dat geldt voor gebouwen en straten die fysiek in de stad aanwezig zijn, maar ook voor gebouwen en straten die uit het straatbeeld zijn verdwenen en waarvan alleen foto's, prenten, stadsplattegronden, kadasterkaarten of beschrijvingen nog een beeld geven. Zichtbaar of onzichtbaar, gebouwen en straten verhalen altijd over de geschiedenis van een plek. De geschiedenis verdwijnt of verandert niet op het moment dat de fysieke, tastbare getuigen van dat verleden niet langer waarneembaar zijn. Dit geldt ook voor Rotterdam: hoewel het bombardement van 1940 nagenoeg alle gebouwen in de stadsdriehoek, het historische centrum van Rotterdam, met de grond gelijk maakte, is het verhaal van de plek gebleven, of althans te onderzoeken en te vertellen (afb. 3).

In Rotterdam zijn talrijke gebouwen en plekken aan te wijzen die, al dan niet nog herkenbaar of zichtbaar, verwijzen naar de handel met, en het bestuur over koloniën. Het gaat om talrijke, typologisch gevarieerde gebouwen, zoals loodsen en pakhuizen voor de opslag van koloniale producten en goederen, molens, fabrieken en raffinaderijen voor de verwerking van koloniale producten, scheepswerven, kantoren van ondernemingen, winkels voor de verkoop van koloniale waren of voor koloniale benodigdheden, en uiteraard woningen. Hieronder volgt, chronologisch gegroepeerd, een selectie van zulke plekken die direct of indirect, zichtbaar of onzichtbaar, herkenbaar of minder herkenbaar, getuigen van Rotterdams koloniale verleden.

DE VOC EN DE WIC (ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW)

Wellicht de meest afwezige getuige van het koloniale verleden in Rotterdam is het Oost-Indisch Huis van de Rotterdamse kamer van de VOC (afb. 4). Vanaf zijn voltooiing in 1698 tot zijn verwoesting in 1940 was het gebouw, vanwege zijn hoogte en met een totale gevelbreedte van bijna 60 meter, een niet te missen oriëntatiepunt aan het westelijk deel van de Boompjes. Het Oost-Indisch Huis was gesitueerd op de plek waar van 1635 tot 1685 de VOC-scheepswerf lag.[22] Toen de VOC haar werf verplaatste naar de Oostzeedijk en daarmee het terrein aan de Boompjes vrijkwam, gaf ze opdracht voor de bouw van een sober, maar functioneel en repre-

sentatief gebouw met ruimten voor vergaderingen en administratie, verkoop en opslag.

Het hoofdgebouw, dat inclusief kap 20 meter hoog was, bestond uit een souterrain, een verhoogde bel-etage, drie verdiepingen met vensters en een kapverdieping.[23] Een statige hoofdentree in de volledig symmetrische gevel gaf toegang tot de vergader- en verkoopruimten op de eerste verdieping. De portretten van bewindhebbers, waaronder die van de eerdergenoemde Van der Veeken, sierden de wanden van de verkoopkamer (afb. 5).[24] De handelswaar werd opgeslagen in twee pakhuizen aan weerszijden van het hoofdgebouw. Nadat de pakhuizen in 1709 tot aan de Scheepmakershaven waren verlengd en in 1761 aan de zijde van de Scheepmakershaven door een vierde gebouw met elkaar waren verbonden, was het gebouw een vierzijdig complex rond een binnenplaats. Aan de Boompjes was deze binnenplaats toegankelijk via twee poorten tussen het hoofdgebouw en de pakhuizen.

Hoewel het pand tot 1940 werd aangeduid als het Oost-Indisch Huis, ging het eigendom van het pand na de opheffing van de VOC in 1798 diverse keren over in andere handen en had het pand verschillende bestemmingen. Blijkens een beschrijving van stadsarchivaris E. Wiersum uit 1928 doorstond het gebouw deze veranderingen uitstekend. In een boek over gebouwen van de VOC en de WIC in Nederland beschreef hij het Oost-Indisch Huis als 'een van de weinige oude gebouwen die te Rotterdam bewaard zijn gebleven' en sprak hij de hoop uit dat het 'nog langen tijd onverminkt aan de Boompjes moge prijken'.[25] Juist vanwege de nagenoeg onaangetaste staat van het gebouw, ageerde de Rotterdamse architect en lid van de Welstandscommissie J. Verheul tien jaar later tegen het voornemen om de Marinierskazerne in het Oost-Indisch Huis onder te brengen. Een functiewijziging die volgens Verheul, vanwege de daarvoor noodzakelijke transformatie van het pand, 'noodlottig zou zijn voor onze stad, die zoo bitter weinig goede, historische gebouwen bezit' en bovendien 'schade zou berokkenen aan het karakter en aan het doel waarvoor dit statige gebouw is gesticht'.[26]

Hoewel Wiersum en Verheul niet konden bevroeden dat het gebouw aan een heel andere kracht zou bezwijken – het bombardement van 1940 – waren hun pleidooi voor een zorgvuldige(r) omgang met historische gebouwen en hun kritiek op de nonchalance waarmee in Rotterdam historische gebouwen en bouwonderdelen vervangen werden door eigentijdse gebouwen en bouwonderdelen niet onterecht: in Rotterdam werden doorlopend historische gebouwen ingrijpend veranderd en zelfs gesloopt.[27]

3. Stadsplattegrond van Rotterdam, 1839. (Stadsarchief Rotterdam)

DE ROTTE
RUBROEK
HOOGE DUIFLAAN
DUIFLAAN
AMBACHT VAN KRALINGEN
DE MAAS
HAVEN
HARINGVLIET
UNIE VAN UTRECHT
Nieuwe Markt
Oude Haven
Nieuwe Haven
Haringvliet
Haven
Delfsche Poort
Delfsche Vaart
Schiebrug
Schiebrug
Schiebrug

4. Oost-Indisch Huis aan de Boompjes, 1908. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort)

5. Portret van VOC-bewindhebber Johan van der Veeken uit het voormalig Oost-Indisch Huis, geschilderd door Pieter van der Werff (1695-1722). (Rijksmuseum, Amsterdam)

Een voorbeeld van de achteloze omgang met het gebouwde verleden was het complex uit 1634 van de WIC tussen Haringvliet Noordzijde en Nieuwehaven Zuidzijde (afb. 6).[28] Evenals de VOC gebruikte de WIC haar complex voor vergaderingen en de opslag van handelswaar en ammunitie. Hoewel het complex na de ontbinding van de WIC, in 1791, nog even dienstdeed als VOC-slachthuis en vervolgens als entrepot van de Indirete

Belastingen, waren de panden aan Haringvliet Noordzijde rond 1830 nog in redelijk oorspronkelijke staat. Volgens Wiersum waren de panden ooit deftige woonhuizen met opslagplaatsen voor onder meer tabak; in de voormalige bewindhebberskamer op de eerste verdieping sierde een beeltenis van Piet Hein de schoorsteenmantel.[29] Twintig jaar later echter was van het WIC-complex 'geen spoor meer te bekennen': bij de verbouwing in 1852 waren grote delen van het complex afgebroken – waarmee alle sporen van het historische complex voorgoed gewist waren.[30]

Een derde voorbeeld van een pand dat stamde uit de periode waarin de handel met de koloniën op gang kwam maar dat de tand des tijds niet doorstond, was het arsenaal, later magazijn, van de Admiraliteit op de Maze (afb. 7).[31] De Admiraliteit, die van 1588 tot 1799 het bewind voerde over de zeezaken van de Republiek der Verenigde Nederlanden, was verantwoordelijk voor de bouw, het uitrusten en het bemannen van oorlogsschepen, voor het begeleiden van de handelsschepen en voor het innen van in- en uitvoerrechten op handelswaar, inclusief die op Oost- en met name West-Indië. Voor de opslag van te verhandelen goederen bouwde de Admiraliteit in 1662 een sober en kloek gebouw op de hoek van het

6. West-Indisch Huis aan het Haringvliet, 1807. (Stadsarchief Rotterdam)

7. Admiraliteitmagazijn, getekend door Carel Frederick Bendorp, ca. 1790. (Stadsarchief Rotterdam)

Oostplein en de Nieuwe Haven.[32] De voorgevel van het magazijngebouw was georiënteerd op het Oostplein. Nadat de Admiraliteit in 1823 uit Rotterdam was vertrokken, fungeerde het gebouw tot 1940 als kazerne voor de mariniers. Ook dit gebouw werd verwoest tijdens het bombardement van 1940. Het enige tastbare deel dat anno 2020 nog aan het gebouw herinnert, is de bovenzijde van de poort rond de voormalige hoofdentree. Het boogvormige, hardstenen element met daarin uitgehouwen het wapen van de Admiraliteit, is in 1982 boven de zuidingang van de metro aan het Oostplein geplaatst, ongeveer ter hoogte van de plek waar zich vroeger de entree tot het gebouw bevond.

Twee andere, weliswaar minder tastbare maar desalniettemin evidente verwijzingen naar de voormalige aanwezigheid van de Admiraliteit in deze buurt zijn de straatnamen Admiraliteitskade en 's Landswerf. Hoewel de Admiraliteit uitsluitend gevestigd was aan het noordelijk deel van de huidige Admiraliteitskade, legt de naam 's Landswerf direct een relatie met de werf van de Admiraliteit, die hier vanaf het eind van de zeventiende tot halverwege de negentiende eeuw lag.[33] De aanleg van de werf was onderdeel van een uitbreidingsplan rond het Boerengat, dat voorzag in de aanleg van meerdere scheepswerven (afb. 8). De aanleg van de

8. VOC-werf en 's Landswerf aan het Boerengat, getekend door G. Groenewegen, 1790-1795. (Stadsarchief Rotterdam)

9. Werf Rotterdams Welvaren aan het Boerengat, getekend door G. Groenewegen, 1813-1816. (Stadsarchief Rotterdam)

scheepswerven was ingegeven door de toenemende vaart op onder andere West- en Oost-Indië en de daaruit voortvloeiende vraag naar meer, en geleidelijk ook grotere, schepen. Het uitbreidingsplan rond het Boerengat voorzag in die behoefte en leidde tot een concentratie van scheepswerven in dit deel van Rotterdam. Niet lang nadat het Boerengat als uitbreidingsplek was aangewezen, opende de voc haar eigen werf op de oostelijke

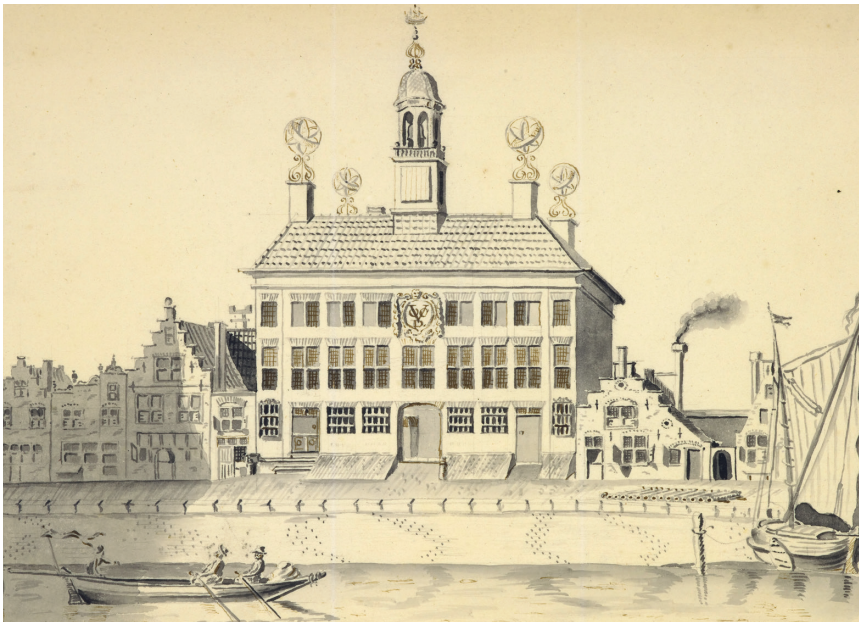

10. Zeemagazijn van de Verenigde Oostindische Compagnie in Delfshaven, getekend door P. van Leeuwen, 1672. (Stadsarchief Rotterdam)

11. Delfshaven, getekend door G. Groenewegen, 1779. (Stadsarchief Rotterdam)

oever tegenover de werf van de Admiraliteit.[34] De in 1702 ten zuiden van de VOC-werf aangelegde werf werd in 1813 gekocht door de eerdergenoemde ondernemer Van Hoboken (afb. 9).[35] De namen Admiraliteitskade en 's Landswerf verwijzen dus niet alleen naar de organisaties die hier ooit gevestigd waren en die gelieerd waren aan de koloniën, maar ook naar de met deze organisaties samenhangende ruimtelijke ontwikkelingen.

Om een beeld te krijgen van de architectuur en de schaal van de gebouwen die de VOC en de WIC lieten verrijzen, rest in Rotterdam slechts één voorbeeld, het in 1672 gebouwde VOC-zeemagazijn in Delfshaven (afb. 10).[36] Dit magazijn, een opdracht van de Delftse Kamer van de VOC, is een monumentaal pand. Met zijn brede, drie verdiepingen tellende voorgevel aan de straat, het kolossale logo van de VOC Delft boven de centraal in de voorgevel geplaatste hoofdentree en het rijkversierde dak met in het midden een grote lantaarn en opgaande elementen met globes op de vier hoeken, was het gebouw nadrukkelijk in het straatbeeld aanwezig. Hoewel het rijk gedecoreerde dak in 1746 verloren ging tijdens een brand en het magazijn aanzienlijk soberder werd herbouwd, bleef het gebouw vanwege zijn massa een markante verschijning in het straatbeeld. Vanwege de grootschalige bebouwing die na 2000 aan weerszijden van het gebouw verrees, is het gebouw sinds die tijd niet langer het markante baken dat het ooit was (afb. 11). Behalve het logo in het hek naast de toegangstrap, links aan de voorgevel, herinnert bovendien niets meer aan de VOC-oorsprong van dit gebouw – waarbij overigens dit logo noch authentiek noch historisch correct is: het oorspronkelijke logo bestond namelijk uit de letters VOCD, van VOC Kamer Delft, en niet alleen uit de letter VOC.

Wat geldt voor de hiervoor beschreven panden, geldt ook voor de woningen waar VOC- en WIC-bewindhebbers woonden en werkten: ze zijn veelal verdwenen als gevolg van sloop of het bombardement van 1940, of ze zijn niet langer herkenbaar als gevolg van ingrijpende verbouwingen.

Omdat het niet ondenkbaar is dat VOC- en WIC-bewindhebbers in dit type panden woonden en werkten, is het bijzonder fortuinlijk dat al deze veranderingen grotendeels voorbij zijn gegaan aan enkele koopmanspanden aan het westelijk deel van Haringvliet Zuidzijde (afb. 12). Volgens de gegevens die E.A. Engelbrecht verzamelde over de woon- en werkplekken van deze mannen, woonde namelijk ongeveer 10 procent van die bewindhebbers aan het Haringvliet.[37] De bij het bombardement gespaard gebleven panden aan Haringvliet Zuidzijde geven dus waarschijnlijk een indruk van de staat waarin vooraanstaande Rotterdammers zoals VOC- en

12. Koopmanshuizen aan de oostzijde van het Haringvliet Zuidzijde, geschilderd door Pieter Tiele of Jan ten Compe, 1755-1761.[38] (Museum Rotterdam)

WIC-bewindhebbers, maar ook andere handelaren en reders op de koloniën, leefden.[39]

De gepaarde historische panden staan aan Haringvliet Zuidzijde 74 tot en met 98. Ze zijn gebouwd tussen 1690 en 1790 en zijn als individueel pand, als dubbele of als driedubbele geschakelde woningen ontworpen.[40] Het zijn aansprekende voorbeelden van zeventiende- of achttiende-eeuwse Rotterdamse koopmanshuizen, en zij illustreren ook een functionele en architectonische ontwikkeling. Waar aanvankelijk een opslagruimte annex werkplaats op de begane grond was gesitueerd en het woongedeelte op de verdieping, fungeerde de begane grond vanaf 1700 steeds vaker als verblijfsruimte. Deze verandering is af te lezen aan de gevelindeling. De twee deuren die aanvankelijk vanaf de straat toegang gaven tot de opslagruimte op de begane grond en het woongedeelte op de verdieping, maakten geleidelijk plaats voor één enkele entreedeur die het gehele pand ontsloot. Haringvliet Zuidzijde 78-80, 88 en 92-92b laten nog de gevel-

indeling zien die de vroege Rotterdamse koopmanshuizen kenmerkte; met een magazijn en een hoofdentree op de begane grond. Haringvliet Zuidzijde 84-86 en 94-96-98 illustreren de latere variant, met slechts één entree aan de straat.

Hoe het interieur van de woningen aan Haringvliet Zuidzijde was gedecoreerd is nauwelijks te zien. Op een enkele schouw of gestuukt plafond na, is de oorspronkelijke decoratie in de meeste panden in de loop der tijd volledig verwijderd. Dat is jammer, temeer omdat niet is uit te sluiten dat wand- en plafondschilderingen verwezen naar de zakelijke activiteiten van hun opdrachtgevers. Wanneer de opdrachtgever een VOC- of WIC-bewindhebber was, of wellicht op enige andere manier betrokken was bij de handel met gebieden buiten Europa, zal dat wellicht tot uitdrukking zijn gebracht in die decoraties.

Hoe een dergelijke decoratie er zou kunnen hebben uitgezien, is nog wel te zien in het voormalige koopmanshuis van Nicolaas Langenberg (1705-1750) aan de Rechter Rottekade 405-407.[41] Langenberg en zijn erven, die tussen 1735 en 1799 eigenaar van het pand waren, handelden in koffie en thee en onderhielden zakelijke relaties met Suriname. Wand- en plafonddecoraties op de eerste en tweede verdieping in de woning lijken hiernaar te verwijzen. Zo is op het rococoplafond in de salon op de eerste verdieping, behalve de personificaties van de werelddelen Europa, Amerika, Afrika en Azië, ook een kist met het VOC-logo zichtbaar. Op de tweede verdieping toont een afbeelding een gladde zee met enkele zeilschepen op de achtergrond en een fregat met Amerikaanse vlag op de voorgrond. Een tweede afbeelding op die verdieping is een heuvelachtig landschap rond een waterpartij of baai. Het landschap, dat gebaseerd zou kunnen zijn op een tekening in de *Naukeurige Beschrijvinge der Afrikaensche gewesten* uit 1668 van de geograaf Olfert Dapper, is hoogst waarschijnlijk een fantasielandschap.[42] Het toont een Europees ogend bouwwerk, vermoedelijk een kerk of een fort met een vlag in top, een brug, een hoog opgaande paal met een korfachtige beëindiging, palmbomen en enkele negroïde figuren.[43] Op een rotspartij links zijn een hut en, iets daaronder, twee figuren te zien. Op de voorgrond is een dromedaris afgebeeld. Een van de figuren zit, onder een door een andere figuur hooggehouden parasol, op deze dromedaris, die middels een halsband wordt geleid door een derde figuur.

Hoewel niet met zekerheid is vast te stellen dat de decoraties op de tweede verdieping dateren uit de tweede helft van de achttiende eeuw, en evenmin of ze bewust refereren aan de onderneming van Langenberg, zijn

ze evenals de plafondschilderingen op de eerste verdieping interessant en mogelijk uniek.[44] Allereerst omdat ze, anders dan de wandschilderingen van de koopmanswoningen aan het Haringvliet, de tand des tijds hebben doorstaan. Voorts omdat ze nog in situ zijn. En ten slotte omdat ze landschappen, mensen en dieren buiten Europa afbeelden. Dat het niveau van vooral het fantasielandschap artistiek niet bijzonder hoog is, doet niet af aan het belang van de decoraties als verwijzingen naar de vaart en de handel op Afrika en Amerika. Verwijzingen die, gezien de producten waarin hun vermoedelijke opdrachtgever handelde, een direct verband lijken te leggen tussen de opdrachtgever en die gebieden. Voor zover bekend zijn dergelijke directe verwijzingen in geen enkel ander pand in Rotterdam aanwezig.

Het koopmanshuis van Langenberg maakt nog andere dingen duidelijk. Het laat op tastbare wijze zien dat in de achttiende eeuw zowel grote als kleinere private ondernemingen handelden in koloniale waar. Het illustreert verder dat niet alle handelaren in koloniale waar op eenzelfde financiële voet leefden. Want hoewel het pand van Langenberg bepaald geen bescheiden optrekje was, was het aanzienlijk bescheidener dan bijvoorbeeld de woningen van VOC-bewindhebber Josua van Belle (1637-1710) aan de Leuvehaven 103 en van suikerhandelaar Hendrik van Oordt (1710-1805) aan de Boompjes 18.[45] Wat het ten slotte laat zien is dat handelaren in koloniale waar, evenals VOC- en WIC-bewindhebbers, niet alleen in de waterstad gevestigd waren, maar ook in de noordelijker gelegen landstad – al was, afhankelijk van de aard van de handel, de ambitie mogelijk wel om in de waterstad gevestigd te zijn, om de eenvoudige reden dat boten daar aan de kades konden aanmeren.

PARTICULIEREN EN ONTWIKKELINGEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Rond 1800 was Rotterdam stedenbouwkundig min of meer geconsolideerd. Het centrum bestond uit twee ruimtelijk en economisch te onderscheiden delen. Ten noorden van de Hoogstraat, waar ook Langenbergs koopmanshuis gesitueerd was, lag de zogenaamde landstad: de middeleeuwse stad van overwegend smalle straten met navenante bebouwing, waar voornamelijk ambachtslui en kleine handelaren woonden en werkten.[46] Ten zuiden van de Hoogstraat lag, rond zeven havenbekkens, de vanaf eind zestiende eeuw ontwikkelde en aanzienlijk ruimer bemeten waterstad. Menig prominente reder en handelaar vestigde zich aan een van de kades in dit deel van de stad: het Haringvliet, de Wijnhaven, de Leuvehaven, de Blaak of de Boompjes, de Scheepmakershaven, de Oude Haven, de Nieuwe Haven.[47]

Ook in een ander opzicht traden negentiende-eeuwse reders en handelaren in de voetsporen van hun voorgangers. Behalve met scheepsbouw en handel bemoeiden zij zich ook met de stedenbouwkundige ontwikkeling van Rotterdam. Wanneer dat hun belangen diende, hadden ook zij een stem in dit kapittel.[48] De stadsarchitect W.N. Rose (1801-1877), die tussen 1839 en 1858 diverse uitbreidings- en verbeteringsplannen voor Rotterdam ontwierp, onderhield volgens H. Berens 'voortdurend contact met particulieren: die stonden regelmatig als initiatiefnemers op de stoep van het stadhuis'.[49] Volgens Berens waren die initiatieven niet aan dovemans oren gericht. 'Hun voorstellen kregen een plaats in de [stedenbouwkundige] concepten van Rose [en zouden] een sterke stimulans vormen voor de uitbreidingen op het Eerste en Tweede Nieuwe Werk.'[50]

De uitbreidingen waaraan Berens refereert, lagen aan de westzijde van het bestaande centrum, op de rechter Maasoever; de oever waar Rotterdam zich sinds zijn bestaan had ontwikkeld (afb. 13). Het Eerste Nieuwe Werk (1847-1851) was gesitueerd tussen de Veerhaven en de monding van de Leuvehaven (heden ter hoogte van de op- en afrit van de Erasmusbrug). Het Tweede Nieuwe Werk (1851-1852), het huidige Scheepvaartkwartier, was gelegen tussen de Veerhaven en het Park, en tussen de Calandstraat en de Westerkade. Een aanzienlijk grootschaliger en gewaagder project waar Rose

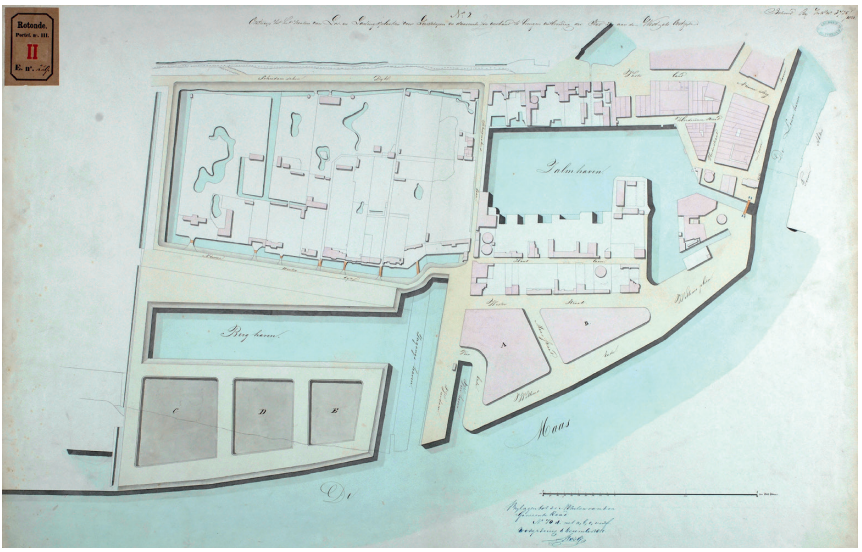

13. Muizenpolder en Zalmhaven met een indicatie van het Eerste en het Tweede Nieuwe Werk, 1851. (Stadsarchief Rotterdam)

14. Kades op het Eerste en Tweede Nieuwe Werk, 1858-1865. (Stadsarchief Rotterdam)

aan werkte, eveneens in gesprek met particuliere ondernemers, was het uitbreidingsplan op Feijenoord. Deze uitbreiding, waarvoor in 1871 het ontwerp van C.B. van der Tak werd vastgesteld, brak in tweeërlei opzichten met de stedenbouwkundige ontwikkeling tot op dat moment. Allereerst omdat het bebouwde areaal van de stad in één keer verdubbelde, voorts omdat de linker Maasoever, behalve vanwege zijn heerlijkheden en buitenplaatsen, nog niet tot de stedenbouwkundige structuur van Rotterdam had behoord.[51]

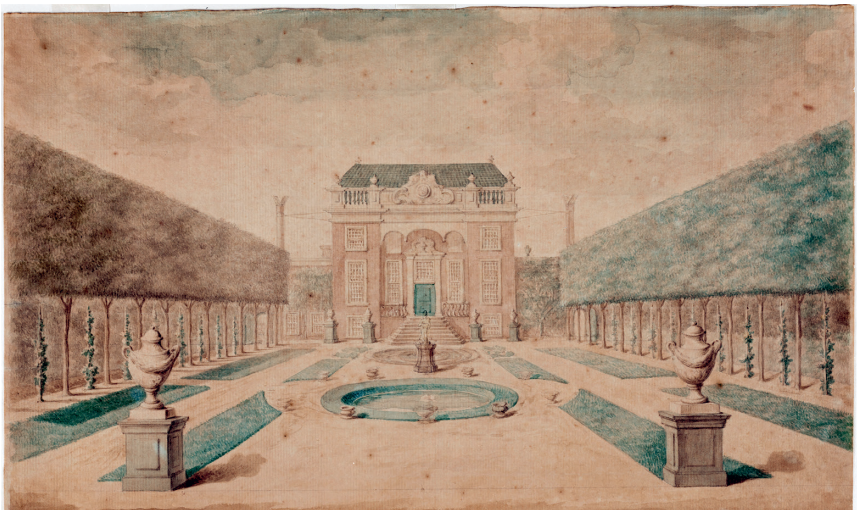

15. Buitenplaats Vijverhof aan de Schiekade, 1750-1800. (Stadsarchief Rotterdam)

Wat de genoemde negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen gemeen hadden, was dat ze de eerste stadsuitbreidingen waren sinds lange tijd, dat ze het bebouwde stadsareaal aanzienlijk vergrootten en dat ze voorzagen in de medio negentiende eeuw nijpende vraag naar kades om schepen te

16. Schiekade westzijde bij de Heulbrug, getekend door D. Welle, 1838-1842. (Stadsarchief Rotterdam)

17. Buitenplaats Dijk- en Maaszigt aan de Oostzeedijk, schilder anoniem, ca. 1810. (Uit: Bram Oosterwijk, Koning van de Koopvaart. Anthony van Hoboken (1756-1850), *Amsterdam 1996, 170).*

laden en te lossen en naar panden om handelswaar op te slaan (afb. 14). Het was een vraag die een direct gevolg was van de steeds intensievere handelscontacten met de koloniën, waarin de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) en het in Nederlands-Indië van 1830 tot 1870 gehanteerde Cultuurstelsel een grote rol speelden.[52] In die zin belichamen ook het Eerste en het Tweede Nieuwe Werk en Feijenoord de relatie tussen Rotterdam en de Nederlandse koloniën.

Afgezien van stadsuitbreidingen die de gemeente realiseerde ten behoeve van de belangen van onder meer de koloniale handel, is de verbondenheid tussen het negentiende- en twintigste-eeuwse stedelijk weefsel van Rotterdam en de koloniën ook op kleinere schaal en in meer particuliere vorm aanwijsbaar. Een voorbeeld daarvan zijn enkele van de woningen en bezittingen van Anthony van Hoboken en zijn nazaten. Van Hoboken was een bijzonder gefortuneerde reder, handelaar en NHM-grootaandeelhouder.[53] Een van de eerste panden die hij kocht, in 1801, lag aan de Wijnhaven, op de hoek met de Jufferstraat. Na zijn huwelijk in 1807 fungeerde het pand als gezinswoning. Drie jaar voordat hij dit pand kocht, had hij aan de Schiekade 83 ook een buitenplaats gekocht. Buitenplaatsen waren al in de zeventiende eeuw in zwang geraakt onder bemiddelde stedelingen.

Ze lagen doorgaans in een rustige, groene en vaak landelijke omgeving en waren, behalve een mogelijkheid om op vrije dagen de drukte van de stad te ontlopen, een blijk van de welstand van hun eigenaar. De vrijstaande woning maar vooral de tuin, een essentieel onderdeel van de buitenplaats, was meestal ruim en naar de laatste mode ontworpen. Een voorbeeld van zo'n buitenplaats was Vijverhof aan de Schiekade, een van de buren van Van Hoboken (afb. 15).

Hoe Van Hobokens buitenplaats aan de Schiekade heette of eruitzag, is door het ontbreken van bronnen en beschrijvingen niet goed vast te stellen.[54] Een tekening van circa 1840 van de Schiekade ter hoogte van de Heulbrug geeft enige informati, maar is hooguit een indirecte aanwijzing (afb. 16).

Nog voordat hij zijn buitenplaats aan de Schiekade in 1815 verkocht, kocht Van Hoboken in 1811 de buitenplaats Dijk- en Maaszigt, aan de Schielandsche Hooge Zeedijk, kortweg Oostzeedijk (afb. 17). Hoewel over deze buitenplaats meer gegevens beschikbaar zijn, is ook hiervan slechts een vaag beeld te vormen.[55] Voor een visueel beeld van de woning zijn we aangewezen op twee anonieme, ongedateerde schilderijen. Een korte beschrijving benoemt, behalve de woning, de opstallen op de buitenplaats: een theekoepel, een koetshuis, een stalling, een tuinmanswoning en een oranjerie. In de landschappelijk aangelegde tuin waren een kunstmatige grot, een 'goudviskom' (vermoedelijk een vijver), en een fontein met een beeld van Neptunus geplaatst. Aan de hand van een stadsplattegrond van 1839 zijn behalve de locatie – even ten zuiden van Van Hobokens werf Rotterdams Welvaren – ook de afmetingen, de positie van de woning op het perceel en de aanleg van de tuin rond de woning te bepalen. De plattegrond geeft bovendien, al is dat niet noodzakelijkerwijs geheel waarheidsgetrouw, een indruk van de tuinaanleg.

Hoewel in het stedelijk weefsel aan en rond de Schiekade en de Oostzeedijk vandaag niets meer herinnert aan de beide buitenplaatsen van Van Hoboken, zijn er toch wel plekken met een koloniaal verleden die een link hebben met Van Hoboken. In dat opzicht sprekender zijn de villa die zijn zoon Jacob (1810-1869) in 1850 aan de Westzeedijk, het westelijk deel van de Schielandsche Hooge Zeedijk, liet bouwen, en de villa die zijn zus Hendrika (1817-1916) en haar man betrokken aan de Parklaan. Anders dan de buitenplaatsen van hun vader zijn de villa's van Jacob en Hendrika, die destijds aan de uiterste stadsgrens van Rotterdam gesitueerd waren, tot op heden duidelijk in het stedelijk weefsel herkenbaar.

18. Tuin van Villa Dijkzigt aan de Westzeedijk en het Land van Hoboken, 1922. (Stadsarchief Rotterdam)

19. Land van Hoboken en Feyenoord, 1920-1925. (Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag)

De villa die Jacob liet bouwen verving een bestaande woning op het landgoed Dijkzigt aan de noordzijde van de Westzeedijk. De in opdracht van Jacob in 1851 naar ontwerp van J.F. Metzelaar gebouwde villa, die sinds 1987 onderdak biedt aan het Natuurhistorisch Museum Rotterdam, was gesitueerd in een royale en landschappelijk aangelegde tuin. Aan de noordzijde van de tuin grensde een ruim vijftig hectare metende weidegrond, eigendom van Van Hoboken (afb. 18). De contouren van dit 'Land van Hoboken' zijn, met enige moeite, nog steeds herkenbaar; de huidige Hobokenstaat markeert ongeveer de noordelijke grens van het voormalige Land van Hoboken (afb. 19).

Waar Dijkzigt vanaf het eind van de jaren 1920 fors van aanzien veranderde, is Schoonoord, de plek van de villa waarin Hendrika van Hoboken vanaf 1854 woonde, nog steeds een grote, groene oase. Hoewel het perceel na het overlijden van Hendrika werd gesplitst en de oorspronkelijke villa in 1925 werd vervangen door een nieuwe, zijn de villa en de tuin als stedenbouwkundige structuur onaangetast. Sinds de tuin in 1973 voor het publiek werd opengesteld, is ook aan de zuidzijde van de Westzeedijk een deel van de stad toegankelijk geworden dat, net als het Museumpark, kon ontstaan door het vermogen dat de voormalige eigenaren mede dankzij de koloniale handel opbouwden.

Dijkzigt en Schoonoord zijn niet het enige gebouwd erfgoed aan de Parklaan dat getuigt van koloniale handel. Ook Weltevreden (Parklaan 15: Van Hoboken-de Monchy), Maaslust (Parklaan 9: Mees) en Ons Genoegen/Nooitgedacht/Theebussen (Parklaan 1-3: Muller-Van Rijckevorsel) zijn, vanwege de zakelijke belangen van hun negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse eigenaren, direct of indirect met de koloniën verbonden.[56] De Parklaan behoort daarmee, net als het Land van Hoboken, het Boerengat en de Schiekade, tot de vele plekken in Rotterdam waar het koloniale verleden in steen, stucco en struikgewas zijn sporen heeft nagelaten.

SCHAALVERGROTING, UITBREIDING EN HERBOUW (LAAT NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW)

De stedenbouwkundige ontwikkeling die in de achttiende eeuw haar intrede deed, waarbij wonen en werken ruimtelijk van elkaar werden gescheiden, was eind negentiende eeuw een leidend stedenbouwkundig ontwerpprincipe geworden. In de stadsplattegrond van Rotterdam is het principe herkenbaar in de vorm van nieuwe woonwijken die niet alleen op enige afstand van het stadscentrum werden gesitueerd, maar ook nadrukkelijk gescheiden werden van wijken voor nijverheid en industrie. Dit geldt voor

de eerdergenoemde Afrikaanderwijk en voor de wijk Feijenoord, maar ook voor het plan uit 1946 dat Cornelis van Traa (1899-1970) ontwierp voor de wederopbouw van het gebombardeerde stadshart waarin het centrum vrijwel uitsluitend bestemd was voor winkel- en kantoorpanden.

De clustering van functies en daarmee verband houdende gebouwen, en de infrastructuur die nodig was om dit alles logistiek met elkaar te verbinden, raakte ook aan activiteiten en gebouwen die verband hielden met de koloniën. De aard van die activiteiten varieerde van het financieren van handel tot het verhandelen van producten en het opslaan en doorvoeren van producten tot de verwerking ervan. Voor de gebouwen gold hetzelfde: er waren pakhuizen voor de opslag van koloniale waren, fabrieken en installaties waar koloniale grondstoffen werden verwerkt tot consumptieartikelen, en kantoorgebouwen van waaruit directies en personeel ondernemingen leidden of financierden.

Van de pakhuizen die vanaf eind negentiende eeuw werden gebouwd ten behoeve van de op- en overslag van koloniale producten zijn nog diverse voorbeelden in de stad aanwezig en in gebruik – zij het niet altijd noodzakelijk in hun oorspronkelijke hoedanigheid. Het in de jaren 1870 gebouwde Entrepotgebouw De Vijf Werelddelen, herkenbaar aan de gevels met de toponiemen Afrika, Europa, America, Azië en Australië, zijn daarvan voorbeelden, evenals de pakhuizen Celebes-Borneo-Java-Sumatra aan de Rijnhaven, die in 1937 afbrandden maar in 1950 herbouwd werden aan de Wilhelminakade 58.[57] Van de loodsen die in het zogenaamde Lloydkwartier op de kade tussen de Schiehaven en de Nieuwe Maas stonden, rest aanzienlijk minder. Op de plek waar tot halverwege de twintigste eeuw talloze passagiers- en handelsschepen naar de koloniën vertrokken en uit de koloniën aankwamen, herinneren vooral de straatnamen nog aan dat verleden: Loods Bali, Loods Borneo, Loods Celebes en Loods Java, maar ook Kratonkade, Lloydkade en Lloydstraat. De loodsen waarnaar sommige straatnamen verwijzen, stonden ooit in dit gebied. Ze waren eigendom van de Rotterdamse Lloyd (RL) een firma die in 1875 was opgericht als Stoomboot Reederij Rotterdamsche Lloyd en tot 1942 een groot deel van de goederen- en passagiersvaart tussen Rotterdam en Nederlands-Indië voor zijn rekening nam.[58] Nadat even voor 1910 een nieuw kantoorgebouw voor de RL aan de Veerhaven was gebouwd, verrees een decennium later een nieuw hoofdkantoor in het huidige Lloydkwartier. Het gebouw is eenvoudig te herkennen aan de in grote letters aangegeven firmanaam boven de hoofdingang – een onlosmakelijk onderdeel van de architectuur – en de initialen RL boven in de gevel op de zuidwesthoek.

Een heel zichtbare herinnering aan de relatie tussen Rotterdam en de koloniën is het Slavernijmonument Clave, ook in het Lloydkwartier. Het beeld, dat sinds 2013 aan de Lloydkade staat, herinnert aan de slavernij in Suriname en op de Nederlandse Antillen en de Kaapverdische eilanden, en aan de contractarbeid die daarvoor in de plaats kwam toen in 1863 slavernij officieel was afgeschaft. Het beeld herinnert daarmee dus ook aan de Rotterdamse betrokkenheid bij de trans-Atlantische slavenhandel en de slavernij in de Nederlands-Caribische koloniën.

De relatie tussen Rotterdam, koloniën en slavernij komt ook aan de overzijde van de Maas tot uitdrukking, zowel in de persoon Lodewijk Pincoffs als in de ontwikkeling en de gebouwen op Feijenoord waartoe hij het initiatief nam. Een van die gebouwen was het Poortgebouw, het hoofdkantoor van de Rotterdamsche Handelsvereeniging (RHV).[59] Het gebouw, dat in 1879 aan de noordzijde van de Binnenhaven verrees, werd net als het vrijwel gelijktijdig opgeleverde entrepotgebouw De Vijf Werelddelen gebouwd in opdracht van de directeur van de RHV, Lodewijk Pincoffs. Dat het kantoor en ook het entrepotgebouw gebouwd werd aan

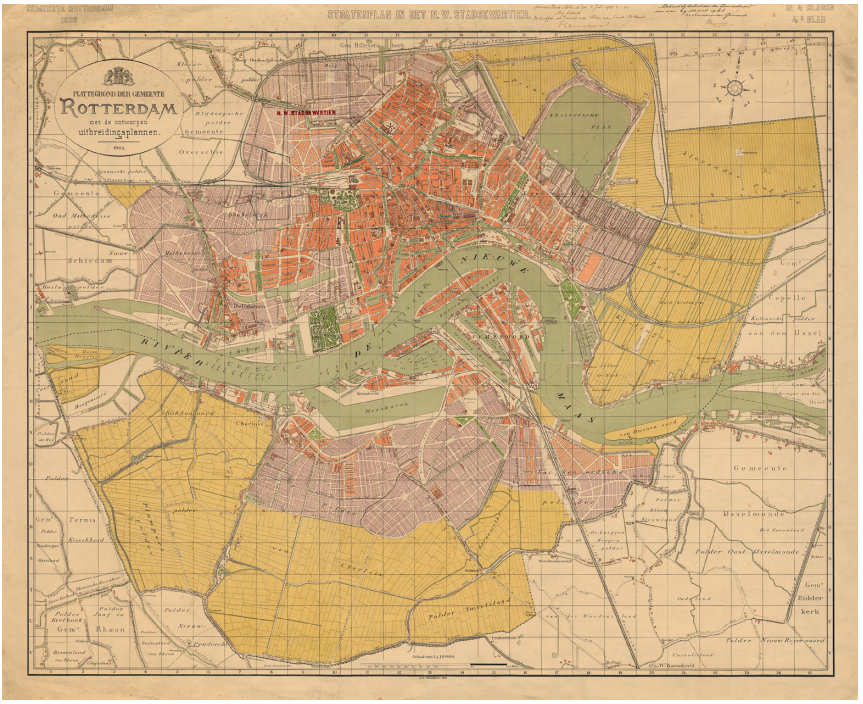
STATENPLAN IN HET N. W. STADSGEWESTEN.
PLATTEGROND DER GEMEENTE
ROTTERDAM
met de ontworpen uitbreidingsplannen.
1903.
N. W. STADSGEWESTEN
NIEUWE
MAAS
Schiedam
Vlaardingen
Overschie
Pernis
Rhoon
Ijsselmonde
Kethel
Charlois
Delfshaven
Schiebroek
Hillegersberg
Crooswijk
Kralingen
Cappelle
aan den IJssel
Gem.
Gemeente
Polder Oost Charlemonde
Polder Nieuw Reyerwaard
Polder Zuiderlandt
Polder Strijen
Polder Rietbroek
Polder Oud Charlemonde
Polder Kethel
Polder Schiebroek
Polder Kralingen
Polder Ijsselmonde
Polder Rhoon
Polder Pernis
Polder Hillegersberg
Polder Delfshaven
Polder Crooswijk

de zuidzijde van de Maas had alles te maken met Pincoffs als drijvende kracht achter de ontwikkeling van Feijenoord en zijn toezegging een deel van de exploitatie ter hand te nemen. De nieuwe, ruime bekkens van de Spoorweghaven, Koningshaven, Binnenhaven en Entrepothaven, die in niet geringe mate vanwege Pincoffs visie en toezeggingen werden aangelegd, waren het begin van de ontwikkeling van de linker Maasoever. Ter herinnering daaraan staat op het plein waar de Entrepot- en de Binnenhaven elkaar ontmoeten sinds 1998 een standbeeld van Pincoffs.

Pincoffs was behalve directeur van de RHV, ook directeur van de Afrikaansche Handelvereeniging (AHV). De AHV handelde voornamelijk in producten als palmolie, cacao, koffie, rubber en ivoor die vanuit West-Afrika, met name Kongo, naar Rotterdam werden verscheept.[60] Hoewel niet al deze landen Nederlandse koloniën waren (geweest), was Pincoffs behalve havenbaron dus ook koloniaal ondernemer. In die zin getuigen ook de ontwikkeling van Rotterdam-Zuid en het Poort- en Entrepotgebouw van een koloniaal verleden.

Hoewel de havens een belangrijk nieuw vestigingsgebied vormden, ontwikkelde Rotterdam zich vanaf eind negentiende eeuw niet langer uitsluitend direct aan de oevers van de Maas (afb. 20). Na annexatie van het ten westen van de stad gelegen Delfshaven (1886) en het aan de oostzijde grenzende Kralingen (1895), werden kort na 1900 ook op de rechter Maasoever grootschalige uitbreidingen voorzien. De situering van het Van Nellecomplex aan de Delfshavense Schie laat zien dat niet alle koloniale ondernemers hun pakhuizen, kantoren en fabrieken aan de Maas vestigden: ten tijde van de bouw (1926-1930) stond het complex nog in de gemeente Overschie. De locatie bood voldoende ruimte voor het scala aan gebouwen waaraan de firma De Erven Wed. J. van Nelle (kortweg: De Weduwe) begin twintigste eeuw dringend behoefte had: een fabriek voor de verwerking van tabak, koffie en thee, kantoren, pakhuizen, een expeditiegebouw, een werkplaats annex garagegebouw en zelfs sportvelden voor de werknemers. Ruimte die niet meer te vinden was aan de Leuvehaven waar de firma sinds haar oprichting gevestigd was geweest (afb. 21). Wat Johannes van Nelle in 1782 was begonnen als een bescheiden nering in koffie, thee en tabak, was rond 1930 uitgegroeid tot een internationaal opererende producent van rookwaren, koffie en thee: genotsartikelen waarvoor de grondstoffen werden verbouwd in Europese koloniën in de tropen en die in Rotterdam werden verwerkt.[61]

Om de aanvoer en de kwaliteit van de grondstoffen voor deze producten te kunnen garanderen, exploiteerde De Weduwe, evenals tal van andere koloniale ondernemers, eigen plantages in de koloniën.[62] De tabaks- en koffie-

21. Firma De Erven Wed. J. van Nelle aan de Leuvehaven, 1930. (Stadsarchief Rotterdam)

plantages van De Weduwe lagen in Nederlands-Indië op het eiland Java.[63] Die relatie was overigens niet eenzijdig; dankzij de Internationale Crediet- & Handelsvereeniging 'Rotterdam', beter bekend als Internatio, vormde de kolonie jarenlang ook een belangrijke afzetmarkt voor de eindproducten van De Weduwe. Om de Indische markt te bedienen, produceerde de Van Nellefabriek speciale rookwaren en werden aan een Indische context refererende advertenties gemaakt. De Weduwe was niet het enige Rotterdamse bedrijf waarvoor de koloniën in twee opzichten van belang waren: enerzijds als leverancier van grondstoffen en anderzijds als afzetmarkt voor de eindproducten die met die grondstoffen werden gemaakt. Ook Unilever, dat sinds 1930 in Rotterdam was gevestigd, was voor de productie van zijn belangrijkste producten, margarine en zeep, volledig aangewezen op de grondstoffen van de koloniën en exploiteerde daartoe eigen plantages. En net als De Weduwe verkocht Unilever een belangrijk deel van zijn eindproducten weer in de koloniën, voornamelijk Nederlands-Indië.

De oorsprong van Unilever gaat terug op de margarinefabrieken van Antoon Jurgens in Oss en Simon van den Bergh in Rotterdam, en de zeepfabrieken van de broers William en James Lever in Warrington (Engeland).[64] Wat de producten die deze ondernemers vanaf respectievelijk 1871, 1872 en 1884 produceerden gemeen hadden, was het gebruik van palmolie:

22. Uitbreidingsplan Dijkzigt, ontworpen door W.G. Witteveen, 1926. (Stadsarchief Rotterdam)

een relatief nieuw, natuurlijk tropisch product dat in grote hoeveelheden in Europese koloniën geproduceerd kon worden. De palmolie die Jurgens en Van den Bergh gebruikten was afkomstig uit Nederlands-Indië.[65] Het Britse Lever Brothers Ltd liet palmolie produceren in Zuid-Afrika en West-Brits-Afrika – het huidige Gambia, Ghana, Sierra Leone en Nigeria – en, vanaf de jaren 1910, in Belgisch-Congo. Unilever ontstond door een fusie van de Margarine Unie, het bedrijf dat in 1927 was ontstaan na een fusie van de bedrijven van Jurgens en Van den Bergh, en deze Britse zeepproducent.

Ter gelegenheid van zijn oprichting gaf Unilever in 1930 opdracht tot de bouw van een hoofdkantoor aan de Rochussenstraat – het gebouw huisvest tegenwoordig de hoofdvestiging van de Hogeschool Rotterdam. Aan het gebouw komt de relatie tussen Unilever en de koloniën op één plek direct tot uiting: in een reliëf van John Rädecker waarbij hij het begrip 'Cultuur' belichaamt in de vorm van twee Afrikaanse vrouwen die twee voor Unilever belangrijke landbouwproducten vasthouden: waarschijnlijk palm- en kokosnoten. Het reliëf, dat rechts naast de hoofdentree werd geplaatst en nog steeds

zichtbaar is, was voor iedere bezoeker een onverhulde en niet mis te verstane verwijzing naar deze voor Unilever essentiële landen, mensen en producten. Door zijn ligging, aan de rand van het voormalige Land van Hoboken en nabij het in 1930 in aanbouw zijnde gebouw van Museum Boijmans van Beuningen, vormde het Unilever-kantoor bovendien een markant element in de transformatie van het voormalige Land van Hoboken, naar ontwerp van stedenbouwkundig ontwerper W.G. Witteveen (1891-1979) (afb. 22).[66]

Het voormalige hoofdkantoor van Unilever aan de Rochussenstraat is overigens het eerste, maar niet het enige gebouw van de firma in de stad. Nadat het hoofdgebouw in de jaren 1950 was uitgebreid richting het Burgemeester s'Jacobplein en in 1992 een volledig nieuw hoofdkantoor aan het Weena verrees, betrok Unilever in 2008 zijn derde hoofdkantoor in de stad. Dit gebouw verrees letterlijk boven het historische fabriekscomplex van Unilevers voorganger: aan de Nassaukade op Feijenoord, een locatie die ruim honderd jaar eerder was ontwikkeld op voorspraak van de eveneens in palmolie handelende Pincoffs.

Dat het eerste hoofdkantoor van Unilever de tand des tijds heeft doorstaan en met zijn aanwezigheid direct getuigt van de koloniale geschiedenis van Rotterdam, is te danken aan het feit dat het gebouw buiten de zogenaamde brandgrens van 1940 stond. Dat de meeste 'koloniale' gebouwen dat geluk niet ten deel viel, wil echter niet zeggen dat binnen de brandgrens ieder spoor van het koloniale verleden ontbreekt. Niets in minder waar: direct na en in een enkel geval al tijdens de oorlog gaven diverse koloniale ondernemers opdracht tot de bouw van nieuwe kantoorgebouwen. Voorbeelden daarvan zijn de kantoren van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM, Blaak 34, 1941-1950), de Twentsche Bank (Blaak 28, 1950) en de Rotterdamsche Bankvereeniging (Coolsingel 119, 1941-1949).

De NHM was een gecentraliseerde handelscombinatie met aandeelhouders in meerdere steden in Nederland. Ze was in 1824 opgericht om de inzakkende handel op de koloniën te keren en tegenwicht te bieden aan Britse particulieren die de handel dreigden over te nemen. Om in deze missie te kunnen slagen, kreeg de NHM een voorkeursrecht op alle leveranties en verschepingen die in opdracht van de regering van en naar diverse Europese koloniën voeren.[67] Toen duidelijk werd dat de handel met Zuid-Amerika, Mexico en de Levant weinig profijtelijk was, ging de NHM zich voornamelijk op Nederlands-Indië richten. Met name tussen 1830 en 1870, de periode waarin in Nederlands-Indië het Cultuurstelsel van kracht was, verdienden de NHM en haar aandeelhouders, onder wie koning Willem I en Anthony

van Hoboken, een fortuin aan de in Java onder dwang geproduceerde en verhandelde landbouwproducten.[68] Het was onder andere dit aspect van het koloniale bestuur van de kolonie dat Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli, aan de kaak stelde in zijn beroemde roman *Max Havelaar, of De koffijveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1860).[69]

Net als heel Nederland profiteerde ook Rotterdam in hoge mate van de winsten die de NHM boekte. Berens merkt op dat de groei van de transitohandel van Rotterdam in de negentiende eeuw in niet geringe mate te danken was aan de NHM. Het naoorlogse pand aan de Blaak was het derde pand dat het Rotterdamse agentschap van de NHM betrok. Na bijna een eeuw in een pand aan de Boompjes gehuisvest te zijn geweest, verhuisde de maatschappij zijn burelen in 1916 naar de zuidzijde van de oude Blaak.[70] Het nieuwe pand, dat de oorlog niet overleefde, werd in 1950 op de vooroorlogse locatie herbouwd. Toen de NHM in 1964 fuseerde met De Twentsche Bank – waarmee de Algemene Bank Nederland (ABN) ontstond –, werd het pand via een luchtbrug verbonden met het eveneens in 1950 gebouwde pand van De Twentsche Bank (afb. 23).

In de ABN kwamen, letterlijk en figuurlijk, twee bedrijven bij elkaar die elk een lange handelsrelatie hadden met koloniën in Azië. Ook de in 1840

23. Luchtbrug tussen de kantoren van De Twentsche Bank en de Nederlandsche Handel- Maatschappij, gefotografeerd door Ary Groeneveld, 1965. (Stadsarchief Rotterdam)

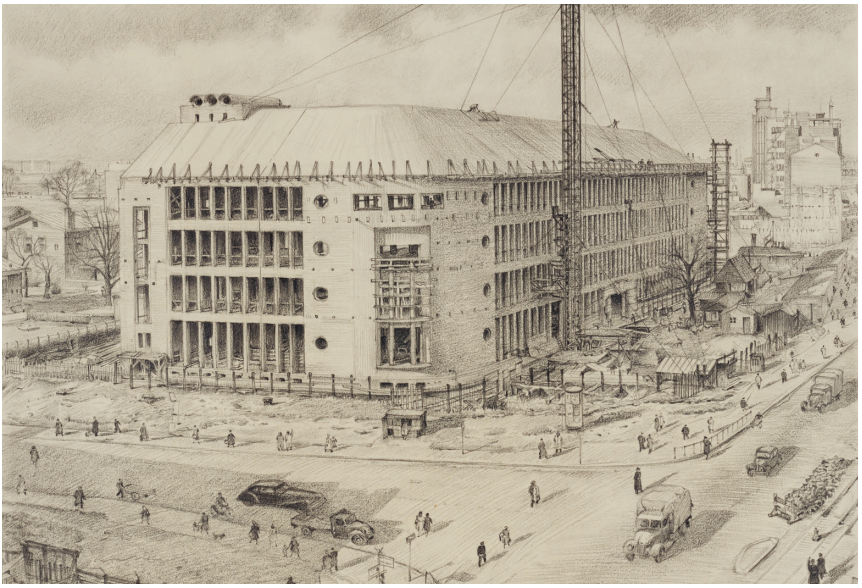

24. Kantoor van de Rotterdamsche Bankvereeniging, 1946. (Stadsarchief Rotterdam)

in Enschede opgerichte Twentsche Bank, die zich richtte op het financieren van de productie en de export van in Twente geproduceerde textiel, was georiënteerd op de export naar Zuidoost-Azië, en vooral Nederlands-Indië.[71] Toen rond 1870 duidelijk werd dat die export explosief toenam, opende de bank een kantoor in Rotterdam. Het is saillant dat twee instellingen waarvan de kernactiviteiten teruggingen op handel in Nederlands-Indië, in 1964 zowel zakelijk als ruimtelijk met elkaar verbonden werden.

Een laatste voorbeeld van een naoorlogse gebouw dat refereert aan banden met de koloniën, is het kantoor van de Rotterdamsche Bankvereeniging (Robaver) aan de Coolsingel (afb. 24). De relatie tussen de Robaver en de koloniën was gelegen in de kernactiviteiten van een van de bedrijven waaruit de Robaver in 1911 was ontstaan: de Rotterdamsche Bank (RB), die in 1862 exclusief was opgericht met het doel kredieten te verstrekken aan bedrijven die in Nederlands-Indië werkzaam waren. Marten Mees, een nazaat van de vooraanstaande Rotterdamse bankiersfamilie met een lange staat van dienst in de financiering van koloniale handel, was een van de oprichters van de bank.

Hoewel de RB, als gevolg van betrokkenheid bij Pincoffs risicovolle exploitatie op Feijenoord, nog geen twintig jaar na haar oprichting genood-

zaakt was haar activiteiten in Nederlands-Indië te staken, betekende dit niet dat de bank ophield te bestaan of dat de zakelijke relatie met de kolonie voorbij was. Sterker, de Robaver die ontstond na een fusie van de RB en de Deposito- en Administratie Bank en aan de Boompjes gevestigd was, was rond 1930 een van de partijen die betrokken waren bij de oprichting van onder andere de Bank voor Indië, de Hollandsche Bank voor West-Indië en de Hollandsche Bank voor Zuid-Amerika.[72] Het gebouw dat in opdracht van de Robaver na de oorlog aan de Coolsingel verrees ter vervanging van het in de oorlog zwaar beschadigde pand aan de Boompjes, werd in 1948 opgeleverd (afb. 24). Het pand is een van de laatste gebouwen in Rotterdam – naast bijvoorbeeld kantoren van Hudig-Langeveldt (Wijnhaven 61) en Shell – die gebouwd werden in opdracht van een instelling die historisch gezien terugging op een zakelijk belang in de koloniën.

ROTTERDAM OVERZEE

Behalve in Rotterdam zijn ook in voormalige koloniën nog stedenbouwkundige en architectonische sporen te vinden van de historische band tussen Rotterdam en die koloniën.[73] Aansprekende voorbeelden in Indonesië zijn Fort Rotterdam in Makassar en voormalige gebouwen van de Rotterdamsche Lloyd. Het fort in Makassar werd gebouwd nadat de VOC onder leiding van admiraal Cornelis Speelman (1628-1884) dit deel van het eiland Celebes (nu: Sulawesi) in 1669 onder haar gezag had gebracht (afb. 25).[74] Speelman, die in Rotterdam was geboren als zoon van een koopman, noemde het fort naar zijn geboortestad. Hoewel de controle over Fort Rotterdam gedurende korte perioden in handen was van Groot-Brittannië (1811-1816) en Japan (1942-1945) en het fort in de loop der tijd diverse fysieke en functionele transformaties heeft ondergaan, herinnert de naam nog altijd aan de historische band tussen het fort en de geboortestad van zijn naamgever. Ook gebouwen van de RL getuigen van de band tussen Indonesië en Rotterdam. In diverse Indonesische steden zijn ze tot op de dag van vandaag beeldbepalende elementen in het straatbeeld. Ze zijn veelal ook, evenals Fort Rotterdam, vanwege hun cultuurhistorische betekenis en hun architectonische kwaliteit door de Indonesische overheid aangewezen als Indonesisch erfgoed.

Dat niet alle gebouwen, steden en nederzettingen de tand des tijds goed hebben doorstaan en dat daaraan niet altijd menselijk handelen ten grondslag ligt, illustreert de tot twee keer toe verloren gegane nederzetting

Nieuw Rotterdam in Suriname.[75] De eerste nederzetting, die in 1820 aan de monding van de Nickerierivier werd gesticht, werd in 1870 verlaten toen duidelijk werd dat de nederzetting onvoldoende beschut bleek tegen de zee en vanaf 1866 steeds vaker overstroomd raakte. Toen na enkele jaren duidelijk werd dat ook de tweede nederzetting, die even ten zuiden van de eerste gesitueerd was, niet bestand was tegen de overstromingen, werd ook deze verlaten. De derde locatie, meer landinwaarts en op de linker rivieroever gelegen, bleek aanzienlijk bestendiger. De in 1879 gestichte nederzetting Nieuw Nickerie, waarvan het oorspronkelijke stedenbouwkundig plan nog vrijwel onaangetast is en waarbinnen vele straatnamen herinneren aan de historische band met Nederland, bestaat tot op de dag van vandaag. Van Nieuw Rotterdam resten nog slechts enkele kaarten (afb. 26).

CONCLUSIE

De gebouwde omgeving van Rotterdam getuigt op vele plekken van het koloniale verleden. Gebouwen en stedenbouwkundige structuren, maar ook (kunst)objecten en (straat)namen refereren er direct of indirect aan. Die sporen, en de daarbij behorende verhalen, verdienen meer aandacht: ze laten een andere kant van Rotterdam zien, een kant die doorgaans niet of slecht gekend is.

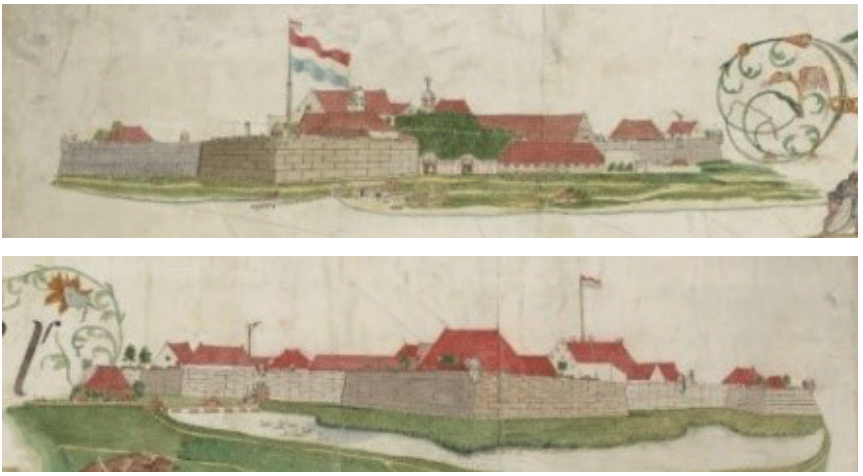

25. Aanzichten van Fort Rotterdam in Makassar (Indonesië), 1693. (Nationaal Archief, Den Haag).

26. Nieuw Rotterdam en Nieuw Nickerie (Suriname), 1879. (Universitaire Bibliotheken Leiden, Collectie KIT)

Getuigen en sporen van relaties met de koloniën in de gebouwde omgeving blijken talrijker dan die gebouwde omgeving in eerste instantie doet vermoeden. Zoals voornoemde, niet uitputtende beschrijving laat zien, betekent het verlies van gebouwen en structuren die ooit fysiek van die relatie getuigden niet noodzakelijk dat die relatie onzichtbaar of ontastbaar wordt. Voor wie het wil weten, is ook heden ten dage de verknoping van Rotterdam met de koloniën nog op allerlei plekken te lezen in de architectuur en stedenbouw.

Een voorzichtige conclusie die op basis van dit onderzoek getrokken kan worden is dat er veel meer sporen te vinden zijn van de koloniale geschiedenis met Azië, in het bijzonder Nederlands-Indië, dan met Suriname en de Nederlands-Caribische eilanden. Een tweede constatering is dat koloniale handelaren en ondernemers die vormgaven aan de ruimtelijke ontwikkeling van Rotterdam vaak niet alleen zakelijk maar ook privé met elkaar gelieerd waren. De relaties die in dit beperkte onderzoek in dat opzicht zijn geschetst, doen vermoeden dat er nog een schat aan verhalen verborgen ligt over het Rotterdams-koloniale old boys network.

Wat dit onderzoek ten slotte laat zien is dat zelfs als een gebouwde omgeving sterk veranderd is, er nog steeds verhalen te vinden en te vertellen zijn. Als een omgeving verandert of verdwijnt, verandert of verdwijnt daarmee niet ook de geschiedenis. Eerder is het tegenovergestelde het geval: wanneer een omgeving verandert, voegt die verandering een laag toe aan de geschiedenis en wordt het verhaal dientengevolge complexer en misschien ook interessanter – zij het niet noodzakelijk aangenamer.

Net als in veel andere steden geldt dit laatste ook voor het oude centrum, de stadsdriehoek, van Rotterdam. Het bombardement van 14 mei 1940 mag de meeste tastbare koloniale en slavernijsporen van de stad hebben uitgewist, het heeft dat verleden daarmee niet ongedaan gemaakt. Het verleden is een gegeven. Wat wij van dat verleden zien – en (h)erkennen – is boeiend en uitdagend maar, vanwege het in Rotterdam grotendeels ontbreken van tastbare gebouwde getuigen, ook gecompliceerd en niet altijd evident. Voor wie het weet zijn relaties en verwijzingen te vinden in kleine en onverwachte dingen. Door enkele van die relaties en verwijzingen te identificeren en te duiden aan de hand van wijken, straten en gebouwen van Rotterdam, belicht dit relaas een nog weinig verkende kant van de stad: een ander Rotterdam, dat al dan niet zichtbaar getuigt van het koloniale en slavernijverleden.

NOTEN

1 Het is in dit verband interessant dat het bestuur van Stichting Herdenking 15 augustus Regio Rotterdam, die het Indische sieraad initieerde, niet op de hoogte was van de locatie van het voormalig Oost-Indisch Huis. Communicatie Han Goan Lim d.d. 24-03-2020.

2 Nadat de woning vanaf het eind van de negentiende eeuw onderdak had geboden aan een tehuis voor armlastige ongeneeslijk zieken en het opleidingsinstituut van de Nederlandse Zendingsvereniging, sloopte de gemeente het pand in 1927. Geus, 'Nogmaals 'de oorsprong' van de Puntegaalstraat', 12.

3 Bleijenberg, *De dynamische herinneringsboei in de Afrikaanderwijk in Rotterdam* en Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 13-15.

4 De Eerste Boerenoorlog duurde van 1880 tot 1881.

5 De Van Meekerenstraat is vernoemd naar de voormalige eigenaressen van dit stuk grond in Crooswijk: de zussen Belia Elisabeth Clara en Margaretha Josephina van Meekeren.

6 Pleret, ook Plered, is een plaatsnaam die op diverse plaatsen op Java voorkomt. Koning Amangkurat I, waarmee de VOC in 1647 een verdrag sloot, zetelde in het in Midden-Java gelegen Pleret. *Djeroek* (Indonesisch: *jeruk)* is Maleis voor sinaasappel. Het Indische bezit van de zusters was waarschijnlijk een stuk grond of plantage.

7 De Roy van Zuydewijn, 'Zuid-Nederlanders als gangmakers', 58, 60.

8 Grimm, 'Heren in zaken', 61-64.

9 Het beeld van Verbon is gemaakt in opdracht van de Rotterdamse ondernemer Willem van 't Wout. Van 't Wout schonk het beeld aan Cuba als dank voor zijn goede zakelijke relatie met Cuba. Van 't Wout was de grootste exporteur van nikkel uit Cuba. Via de haven van Rotterdam werd het nikkel naar elders in Europa vervoerd. Het beeld van Hein staat in Cuba aan de Baai van Matanzas, de baai waar Hein in 1628 de zwaar met Amerikaans zilver geladen Spaanse vloot (de 'Zilvervloot') veroverde. Gert Oostindie karakteriseert het beeld van Hein in Cuba als manhaftig – een interpretatie die ik, ongeacht de locatie van het beeld, niet deel. Beekman, 'De Cuba-handel gaat ook zonder Fidel door' en Oostindie, 'Cuba in Nederlandse ogen', 256.

10 Doedens en Mulder, *1941-1942 Slag in de Javazee*.

11 Het standbeeld van Van Hogendorp houdt de tekst van de Grondwet van 1814 in zijn rechterhand.

12 Gijsbert Karel van Hogendorp, *Verhandeling over den Oost-Indischen handel*; Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven aan een participant in de Oost-Indische Compagnie*; Gijsbert Karel van Hogendorp, *Memorie over den tegenwoordigen staat van den handel en de culture in de Oost-Indische bezittingen van den staat*.

13 J.C.M. Radermacher en W. van Hogendorp, 'Korte Schets van de Bezittingen der Nederlandsche Oostindische Maatschappye; benevens eene Beschryving van het Koningryk Jacatra en de Stad Batavia', 1-70; W. van Hogendorp, 'Beschryvinge van het Eiland Timor voor zoo verre het tot nog toe bekend is', 273-306 en W. van Hogendorp, *Sophronisba of de Gelukkige Moeder door de Inëntinge van haare Dochters. Europeesche geschiedenis, ter leezinge voorgesteld aan de Moeders te Batavia*; *Redevoering der inentinge tot de ingezetenen van Batavia, na haare terug komste van Semarang*; D. van Hogendorp, 'Proeve over den slaavenhandel en de slaavernij in Neerlands-Indie', 451-464 en D. van Hogendorp, *Ontwerp om de Oost-Indische Compagnie dezer landen in haren vorige bloei, en welvaart, beschouwd als een handeldrijvend ligchaam te herstellen*.

14 W. van Hogendorp, *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verregaande strengheid jegens de Slaaven*.

15 D. van Hogendorp, *Kraspoekol, of de Slaaverny. (Een tafereel der zeden van Neerlands Indiën.)*.
16 Nieuwenhuys, *Oost-Indische spiegel*, 70.
17 J.E. van der Pot, 'Dr Elie van Rijckevorsel, 1845-1928', 201-219; Elie van Rijckevorsel, 'Verslag aan Zijne Excellentie den Minister van Koloniën, over eene magnetische opneming van den Indischen archipel, in de jaren 1874-1877 gedaan (met kaart)' *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Amsterdam Negentiende deel* (1879) 1-35 en Elie van Rijckevorsel, 'Schetsen uit Brazilië', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 6 (1882) 141-152.
18 Elie van Rijckevorsel, *Brieven uit Insulinde* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1878) en Elie van Rijckevorsel, *Uit Brazilië* (Rotterdam: Elsevier 1886).
19 Cornets de Groot, 'Speenhoff en Indië' en De Haas Jr., *'t Was anders*, 170, 172.
20 De tekst van 'O, die obat, obat' en 'Het Witte Pak. Masker en démasqué' staat integraal in *De Sumatra Post* (14-02-1930) en *De Sumatra Post* (11-02-1930). De tekst van 'Tida ada, tida maoe' en 'Een baboe die men niet vergeet' staat integraal op https://www.cornetsdegroot.com/deopenruimte/vw/speenhoff/speenhoffbiografie13.html, geraadpleegd 17-02-2020. Een door Duo Speenhoff gezongen versie van 'Een baboe die men niet vergeet' is te beluisteren via https://www.youtube.com/watch?v=lPBtOFVDHpQ.
21 'Speenhoff in de residentie'. Uit een kort bericht in onder andere het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 01-11-1931 blijkt dat Speenhoff eind 1931 voornemens was een tweede tournee door Nederlands-Indië te maken. Aangezien de Indische dagbladen in 1931 en 1932 geen melding maken van optredens van Speenhoff in Nederlands-Indië, lijkt aannemelijk dat die tweede tournee geen doorgang vond.
22 Bonke, '*De kleyne mast van de Hollandse coopsteden*', 88 en Van Gelder en Wagenaar, *Sporen van de Compagnie*, 108, 112.
23 Zie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed inv.nrs. 75.371 t/m 75.380 voor uitgevoerde en niet uitgevoerde ontwerpen voor het Oost-Indisch Huis. Van Gelder en Wagenaar, *Sporen van de Compagnie*, 108-111; Verheul, *Merkwaardige oude inrijhekken alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIe, XVIe en XIXe eeuw in en om Rotterdam*, 57-60 en Wiersum, 'De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, Kamer Rotterdam', 97-98.
24 De wanden van de vergaderkamer waren gedecoreerd met 33 kleine portretten van de gouverneurs-generaal van Nederlands-Indië.
25 Wiersum, 'De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, Kamer Rotterdam', 102.
26 Verheul, *Merkwaardige oude inrijhekken*, 60.
27 Van Berckel, *Rotterdam, geschetst in zijne voornaamste gebouwen, kerken en gestichten* en Wiersum, *Oude huizen van Rotterdam*.
28 Wiersum, 'De gebouwen der West-Indische Compagnie te Rotterdam', 167-171.
29 Het portret van Piet Hein is thans onderdeel van de collectie van Museum Rotterdam, inv.nr. 10536-A-B.
30 Wiersum, 'De gebouwen der West-Indische Compagnie te Rotterdam', 169.
31 Bonke, *'De kleyne mast van de Hollandse coopsteden'*, 88, 105.
32 Kortebrand, *Beschryving der stad Rotterdam*, 146.
33 Berens, *W.N. Rose 1801-1877*, 102-103.
34 Bonke, '*De kleyne mast van de Hollandse coopsteden*', 88 en Van Gelder en Wagenaar, *Sporen van de Compagnie*, 112-114.
35 Oosterwijk, *Koning van de Koopvaart*, 85-86.

36 Van Gelder en Wagenaar, *Sporen van de Compagnie*, 98-101 en Wiersum, 'De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, Kamer Delft, te Delfshaven', 90-93.
37 Engelbrecht, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*.
38 Haringvliet Zuidzijde 46, het 'Huis met de beelden', is gebouwd in 1712. Het rechts daarvan gelegen Haringvliet Zuidzijde 48 is gebouwd in 1701. Beide panden hebben een deur aan de straat. De overige panden hebben zowel een hoofdentree als een magazijndeur aan de straat.
39 Het koopmanshuis van Herman van Coopstad (1708-1772) stond aan het Haringvliet. De exacte locatie is onbekend. Van Coopstad was medeoprichter van de firma Coopstad & Rochussen.
40 Het jaartal 1598 dat is aangebracht op de gevel van Haringvliet Zuidzijde 96 is twijfelachtig. Meischke en Zantkuijl dateren het pand op circa 1740. Meischke en Zantkuijl, 'De laatste oude huizen van Rotterdam', 12.
41 De datering van de decoraties is gebaseerd op hun stilistische kenmerken en de bouwgeschiedenis van het pand. Het met meer zekerheid dateren van de decoraties vereist röntgenonderzoek. Met dank aan drs Jojanneke Clarijs voor het onder mijn aandacht brengen van de dit pand en Anja Berkelaar, bewoonster van de woning, voor het verlenen van toegang tot de woning. Clarijs, *Koopmanshuizen Rechter Rottekade 405-417 te Rotterdam* en Communicatie Jojanneke Clarijs d.d. 30-03-2020.
42 Met dank aan prof. dr Henk den Heijer voor de referentie aan Olfert Dapper. Communicatie Den Heijer-Clarijs d.d. 31-03-2020.
43 De functie van de hoog opgaande paal is onduidelijk. Na consultatie van kunsthistorica Nora Schadée beschrijft Clarijs het als vogelnest. Dr Oscar Hefting (Nederlands Vestingmuseum) kan zich voorstellen dat het een uitkijkpunt was. Communicatie Clarijs en Hefting dd. 26-27 maart 2020.
44 Of de schilderingen aan de Rechter Rottekade uniek zijn, is binnen het bestek van dit onderzoek niet nader onderzocht. In vergelijking met andere bewaard gebleven interieurs zoals dat van Leuvehaven 103 en Boompjes 18 lijkt dat wel het geval. Museum Rotterdam, inv.nrs. 36417, 11305.
45 Museum Rotterdam, inv.nrs. 36417, 11305.
46 Van der Schoor, *Stad in aanwas*.
47 Engelbrecht vermeldt dat Van Belle van 1683 tot 1727 de Hoogstraat Westzijde woonde. Hoewel Engelbrecht het adres Leuvehaven 103 niet vermeldt, maakt deze informatie in combinatie met de beschrijving en datering van het interieur van de woning van Van Belle aan Leuvehaven 103 aannemelijk dat Van Belle zich in of na 1727 vestigde aan de Leuvehaven. Engelbrecht, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*, 246 en Museum Rotterdam, inv.nr. 36417.
48 Over de bemoeienis van ondernemers met de stedenbouwkundige ontwikkeling van Rotterdam in de zeventiende eeuw schrijft Paul van der Laar: 'Leden van de koopstadelite speelden bij de uitbreiding van de waterstad een essentiële rol. Zij kochten de erven van de stad om woningen en bedrijfsgebouwen neer te zetten een financierden daarmee de havenexpansie. Het tempo en het succes van de uitbreidingen hingen vrijwel volledig van hun financiële inspanningen af.' Van de Laar, 'Rotterdam', 39.
49 Berens, *W.N. Rose 1801-1877*, 63.
50 In het kader van dit onderzoek is een saillant detail dat W.N. Rose geboren was in Cheribon (nu Cirebon) in Nederlands-Indië. Roses overgrootvader, vader en twee zoons werkten in Nederlands-Indië.
51 Heerlijkheden op de linker Maasoever waren onder andere Rhoon, Poortugaal, Hoog-

vliet, Charlois en Ridderkerk.

52 Het Cultuurstelsel hield in dat het gouvernement in Nederlands-Indië bepaalde welke tropische gewassen (cultures) lokale landbouwers dienden te verbouwen en welk deel van de oogst ze aan het gouvernement dienden af te dragen.

53 A. van Hoboken kocht en verkocht gedurende zijn leven diverse panden op verschillende locaties. Bij zijn overlijden in 1850 liet Van Hoboken de volgende onroerende zaken na: drie herenhuizen aan Wijnhaven Zuidzijde, twee herenhuizen aan Wijnhaven Noordzijde, twee woonpanden aan Leuvehaven, een woonpand aan Zuidblaak, een pakhuis aan Boompjes, een stal, koetshuis en vijf pakhuizen aan Jufferstraat, twee branderijen aan Baan, een familiegraf in Hillegersberg, aandelen in het gebouw van Sociëteit Amicitia aan Blaak Zuidzijde en concertzaal Harmonie aan Bierstraat en de heerlijkheden Rhoon en Pendrecht, en Cortgene. Oosterwijk, *Koning van de Koopvaart*, 67, 272.

54 Verheul Dzn., *De Rotterdamsche Schie 1340-1940 en de voormalige bebouwing aan de Schiekaden*, 98.

55 Van Hoboken kortte de naam van de buitenplaats af tot Dijkzigt. Om deze buitenplaats te onderscheiden van de latere buitenplaats Dijkzigt aan de Westzeedijk wordt hier uitsluitend de volledige naam gebruikt. Oosterwijk, *Koning van de Koopvaart*, 81-82.

56 De naam van de buitenplaats die ook op Parklaan 1-3 lag is onduidelijk. R. Mees schrijft in 1917 dat Parklaan 1-3 het adres was van buitenplaats Ons Genoegen. In een noot vermeldt hij dat de buitenplaats op een kaart van 1865 vermeld is als 'Theebussen'. De stadsplattegrond uit 1839 toont een buitenplaats met de naam 'De Theebussen' aan de Parklaan. De dubbele herenhuizen die Hendrik Muller rond 1870 op het huidige adres Parklaan 1-3 liet bouwen, zijn ook bekend als 'De Theebussen'. De website Top010 vermeldt dat aan het huidige Parklaan 1-3 voorheen buitenplaats Nooitgedacht lag. Mees, 'De Muizenpolder'. Stadsarchief Rotterdam, inv.nr. 1-53-01-A en https://nieuws.top010.nl/parklaan-1-3.htm, geraadpleegd d.d. 18-03-2020.

57 'Dagelijkse kroniek 1938', XLV en 'Dagelijkse kroniek 1950', 64.

58 Om het transport binnen Nederlands-Indië te kunnen bedienen, richtte de RL samen met de Stoomvaart-Maatschappij Nederland in 1888 de Koninklijke Paketvaart Maatschappij op.

59 Groeneveld, 'Het Poortgebouw', 31-32.

60 Van de Laar, *Stad van formaat*, 150.

61 De Wilde, 'Brand, Hendrica (1758-1813)', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Nelle,%20weduwe%20van, geraadpleegd d.d. 01-04-2020.

62 Het is niet ondenkbaar, en zelfs waarschijnlijk, dat de Indische bezittingen van de zusters Belia en Margaretha van Meekeren waaraan het stratenregister refereert bij de straatnamen Pleretstraat en Djeroekstraat, ook plantages waren.

63 Bantje, *Twee eeuwen met de weduwet*, 58-63.

64 Langenhuyzen, 'Simon van den Bergh'.

65 Of Margarine Unie, net als Lever, ook eigen plantages bezat, is vooralsnog niet duidelijk.

66 Mens, *W.G. Witteveen en Rotterdam*, 180-184.

67 Volgens C. te Lintum had de NHM geen 'dadelijk monopolie van vervoer en verkoop van gouvernementsproducten' maar was sprake van een 'koninklijke garantie van 4½ % divident'. Te Lintum, 'Rotterdam en de oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij', 96-97.

68 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 139-145.

69 Op de zuidelijke hoek van de Van Oldenbarneveltstraat-Mauritsweg is hoog op de gevel een meer dan levensgroot portret van Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli, aangebracht. Het beeld is van de hand van Mathieu Ficheroux. In 1974 werd het geplaatst aan de Mauritsstraat. Sinds 1985 hangt het op zijn huidige locatie.

70 Te Lintum, 'Rotterdam en de oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij', 102-103.

71 Van der Werf, *Van Twentse bank naar algemene bank*, 28.

72 In hoeverre de op dat moment al zes jaar niet meer actieve voormalige president Willem Westerman een rol heeft gespeeld bij de oprichting van deze drie banken, is onduidelijk. Vanwege zijn positie en zijn werkervaring op tabaksplantages op Sumatra (Nederlands-Indië) is dit niet ondenkbaar. Westerman publiceerde zijn koloniale ervaringen in een roman getiteld *De Tabakscultuur op Sumatra's Oostkust* (Amsterdam: De Bussy 1901).

73 In Rotterdam staan, voor zover bekend, geen gebouwen uit de koloniën. Het Minangkabau-huis in het Kralingse Bos heeft, anders dan de website van de uitbater suggereert, niets te maken met het oorspronkelijk Minangkabau-huis dat op de Internationale koloniale tentoonstelling in Parijs (1931) en een jaar later op de Indische Tentoonsteling in Den Haag (1932) te zien was. Het gebouw in het Kralingse Bos is een ontwerp van de Rotterdamse architect Henk Sutterland uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Kroon en Wagtberg Hansen, *Sporen van smaragd,* 345, 355 en Zijlmans, 'Kralings Minangkabau-huis nu echt bijna open'. Museon Den Haag, inv.nrs. 234681, 234682, 89393a, 89393b, 89400, 89449; 'Minang kabau'; http://minangkabau.nl/about-us/, geraadpleegd d.d. 28-01-2020; https://www.omroepwest.nl/nieuws/2211673/Unieke-filmopnames-Indische-Tentoonstelling-van-1932-in-Den-Haag, geraadpleegd d.d. 14-04-2020.

74 'Fort Rotterdam Makassar 1673: Guardian of the Makassar Strait', 187-196.

75 Bakker en Van der Klooster, *Architectuur en Bouwcultuur in Suriname*, 72.

Bijlage 1:

Woon- en werklocaties van bewindhebbers VOC en WIC en personeel Admiraliteit op de Maze in de periode 1572-1795

Naam	Geboren / Gedoopt-Begraven	VOC	WIC	Admiraliteit op de Maze	
Mr Willem Adriaensz. Van Goedereede	1537-1599			1597	
Arent Jacobsz. Hasendonck	1543-1601			1597-1601	
Jan Jaspersz. Goutvelt	c.1551-1616			1601	
Willem Jan Vranckensz. van der Aa	†1613			1593	
Reyer Arentsz. Kievit	1554-1606			s.a.	
Pieter Lenertsz. Busch	†1606	s.a.			
Cornelis Cornelisz. Jongeneel de Oude					
Cornelis Claesz. van Driel	†1636			1608-1612	
Henrick Willemsz. Nobel	1568-1649	1621-1649	1622 of 1625	1626	
Jan Dirkcsz. Versijden	†1652			1616-1619	
Cornelis Jansz. Hartigsvelt	†1641	1639-1641			
Cornelis Cornelisz. Matelieff, de Jonge	†1632				
Jan Jansz. Kalf	†1625			1622-1625	
Harmen Matthysz. van Wielick	†1646	1619-1646			
Adriaen Lenertsz. Besemer	†1657	1642-1657			
Pieter Sonmans	1588-1660	1631-1660			
Joost Adriaensz. van Coulster	1621-1649	1626-1636		1625-1628	

E.A. Engelbrecht, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam. V: De Vroedschap van Rotterdam 1572–1795* (Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam 1973).

	Admiraal VOC-WIC	Huis koop (K) en verkoop (V)	Huis / Werk etc. koop (k) en verkoop (v)
		Hoogstraat NZ (V 1602)	Huis: Steiger (V 1614)
		Oostwagenstraat WZ (V 1589)	
		'de Salamander': Oppert OZ (V 1603, V 1607)	Ververij: Oppert OZ (naast huis) (V 1610)
		'de Bonte Os': Hoogstraat NZ (K 1575, V 1639)	
			Werk: Brouwerij 'de Olyphant', Hoogstraat NZ (K 1589)
		Houttuin (K 1592, V 1652)	Huis: Haringvliet (K 1596, V 1643). Huis 'Embden': Hoofdsteeg WZ (V 1610)
		Blaak ZZ (K 1587, V 1594)	Huis: Leuvehaven OZ (V 1628)
		'de Harde Bollen': Hoogstraat ZZ (K 1590, V 1662)	Huis (annex haringplaats): Westnieuwland (K 1605, V 1616). Huis: Leuvehaven (V 1626)
		'de Blaeuwe halve Maen': Spaanschekade (K 1589, V 1605)	
		Lombardstraat OZ (K 1601, V 1687)	
		Erven: Leuvehaven WZ (K 1608-1609-1614, V 1648)	
	VOC	Spaansekade	Huis: Nieuwehaven ZZ (K 1612)
		Hoogstraat ZZ (tegenover stadhuis) (K 1606, V 1631)	
		Huis (annex brouwerij en mouterij): Westnieuwland (K 1631, V 1635)	Huis: Westnieuwland (K 1616, V 1635)
		'De Meelbael': Oppert WZ (K 1656)	
		'de Vergulde Zon': Oppert WZ (K 1625, V 1664)	Huis: in de Rame in het Hof van Weena (K 1642, V 1662)
		'Jarmeyden': Spaanschekade (K 1633, V 1656) (in 1589 heette het huis 'De Stadt Hamburch')	Huis (annex brouwerij, mouterij, erf) 'De Roode Pau': Haringvliet NZ (K 1628, V 1632). Huis: Wijnhaven NZ (K 1625). Tuin en erf in Crooswijck (K 1628).

Johan Allartsz. van der Duyn	†1630			1628-1630	
Hugo Pietersz. Du Bois	†1667		1652-1667		
Willem Allertsz. van Couwenhoven	†1659			1646-1649	
Cornelis Willemsz. van Couwenhoven	1632-1692	1667-1692			
Pieter van der Meyden	1579-1638	1633			
Sarach Jansz. Hairwijck	†1641		1636		
Johan van Yck	†1642			1627-1642	
Johan van Berckel, de Oude	†1678			1649-1652	
Willem Cryger	1654-1634		1641		
Johan Abrahamsz. de Reus	†1685	1658			
Mr Johan van der Meyden, heer van Sleeuwijck	†1677	1642-1647			
Adriaen Hartman	1604-1681		1646	1659-1663	
Cornelis Coninck	†1658	1649-1658			
Henrick Rammelman	†1658	1647-1658			
Gerard van Bergen	†1665	1653-1665			
Ewout Pietersz. van der Horst	onbekend	1618			
Willem Hartigsvelt	†1664	1657-1664			
Mr Adriaan Boon	c.1623-1667			1663-1666	
Adriaen Vroesen	†1669			1668	
Mr Johan Kievit	onbekend	1664			
Jacob Sonmans	†1661	1657-1661			
Mr Adriaen Prins	1625-1668	1663			
Mr Johan de Vries	†1677	1667-1677			
Mr Adriaen Paets, heer van Oudcarspel, de beide Koedijken, Schoten en Schoterbosch	1631-1686	1668		1669-1672	

			Brouwerij ''t Witte Paert': Leuvehaven wz (v 1645)
		Lombardstraat oz (k 1594, v 1698)	Lombardstraat oz (k 1660, v onbekend)
		Huis (annex pakhuis): Wijnhaven nz	Huis: Wijnstraat nz (k 1630). Erven: Nieuwe Beestenmarkt nz (k 1636 v 1651). Branderij: Wijnhaven nz (k 1651 v 1699)
		Nieuwehaven nz (k 1626, v 1646)	Pakhuis: Nieuwehaven nz (k 1635, v 1642)
		'het Hert': Hoogstraat zz hoek Marktveldsteeg (k 1605)	Huis: Goudse Rijweg (k 1608)
		Nieuwestraat (k 1622)	Huis: Hoogstraat wz (buiten Schiedamse Poort) (k 1622, v 1630. Huis 'de Pijnappel': Houttuin zz (k 1629). Huis: Nieuwehaven nz (k 1630). Huis: Nieuwehaven nz (k 1634, v 1635)
		'de Blauwe Arent': Oppert wz (k 1624, v 1709)	
		Haringvliet zz (k 1635, v 1662)	
		Hoogstraat nz (k 1623, v 1643)	Huis: Nieuwehaven
		Haringvliet zz (k 1675)	
		Haringvliet zz (k 1648, v 1664)	
		Leuvehaven oz (k 1639, v 1671)	
		Spaansekade (k 1648, v 1720)	Huis: Leuvehaven wx (k 1659, v 1669)
		'de Blinde Werelt' (later: 'de Vergulde Hant'): Grote Markt nz (k 1629, v 1659)	
		Hoogstraat nz (k 1641, v 1687-1682)	
		Oppert	Schiedamse Dijk
		Hoogstraat bij Vlasmarkt	
		Nieuwehaven	
		Schiedamse Dijk oz (k 1665)	Huis: Hoogstraat

Herman van Zoelen	1636-1702	1668		1672-1676	
Arent Sonmans (Sonnemans)	onbekend	1670			
Mr Ewout Blanckert, heer van 's-Gravenambacht	1627-1685			1679-1682	
Witte Cornelisz. de With	1599-1658				
Dominicus Roosmale		1677-1689		1688-1689	
Jean de Mey, de Oude, heer van IJsselmonde	1633-1721		1667	1677-1679 & 1703-1706	
Paulus Timmers, de Jonge	1622-1692	1677		1685-1691	
Pieter de Mey	1642-1722			1682-1685	
Josua van Belle, vrijheer van St. Hubregtsgerechts, heer van Noord-Waddinxveen, Groenwaard, Penlie, Suydelswijk en Sleeuwijk	1637-1710	1678			
Jacob Noordhey	1673-1733	1706-1733			
Mr Adriaen Boon	1653-1693		1677		
Jean Mey	†1713			1691-1694	
Jacob Dane	†1699	1689		1697-1699	
Mr Dirck de Raedt, heer van Kijfhoek	1649-1706	1689-1706			
Mr Samuel Beyer, de Jonge	1657-1729	1707			
Mr Willem van Hogendorp	1656-1733	1692-1733		1700-1703	
Abraham Elsevier	1654-1707	1699-1707			
Mr Marinus Groeninx	1655-1730	1698-1730			
Gregorius van Teylingen	1653-1735			1709-1712	
Mr Laurens Backer	1664-1704		1694-1700		
Adriaen Roosmale	1662-1740		1710-1717	1706-1707	
Mr Bastiaen Schepers	1650-1704	1702			
Mr Witte Gevers	1672-1744			1712-1715	
Mr Gerard van de Dussen, heer van Oud Teylingen	1662-1713			s.a. (adv.-fisk.)	
Johan de Neyn	1669-1732			1721-1724	
Mr Jacob Ysbrands	1665-1749			1740-1747	
Mr Dirck Groenhout, heer van Capelle aan den IJssel	1680-1720	1713		1715-1718	
Hugo du Bois	1680-1740	1734-1740	1730-1734		

		Hoogstraat NZ t.o. Franse Kerk	Huis: Hoogstraat WZ (K 1665)
		Scheepmakershaven hoek Bierstraat WZ (K 1668, V 1677)	
		Haringvliet ZZ (K 1660, V 1727)	
	1616-onb.	Haringvliet ZZ (V 1660)	
		Boompjes (K 1687)	
		Huis (annex suikerraffinaderij): Wolfshoek, hoek Posthoornsteeg (K 1682, V 1732)	
		Blaak ZZ (V1675)	Scheepstimmerwerf, huis en erf: Boompjes (K 1682). Huis, pakhuis en erf: Wijnhaven NZ (K 1683)
		Vasteland (K 1720, V 1738)	
		Hoogstraat WZ (K 1683, V 1727)	Huis: Leuvehaven 103
		Nieuwehaven NZ	
		Wijnhaven NZ	Huis: Wijnhaven ZZ (K 1683)
		Leuvehaven bij de brug (s.a.)	
		Boompjes (s.a.)	
		Oppert (K 1669, V 1711)	
		Leuvehaven WZ (K 1704)	
		Leuvehaven OZ (K 1682, V 1716)	
		Oppert OZ (V 1757)	
		Haringvliet ZZ (K 1707, V 1778)	
		Oppert (in het huis van juffrouw Van Loon)	
		Leuvehaven	Huis: Haringvliet ZZ (K 1722, V 1723)
		Haringvliet	
		'de Boot': Hoogstraat NZ (V 1762)	
		Leuvehaven OZ (K 1699, V 1768)	
		Nieuwehaven	
		Hoogstraat NZ (K 1697)	Huis 'de Boot': Hoogstraat NZ (K 1710)
		Boompjes (K 1721)	
		Leuvehaven WZ	Hofstede 'Rodenrys' (K 1727)

Mr Franco Daniel du Bois	1710-1740		1734-1740		
Willem Schepers	1684-1750			1718-1721	
Mr Engelbert van Berckel	1686-1768	1715			
Mr Adriaen Boon, heer van Molenaarsgraaf, Giessen en Steenhuysen	1683-1728		1719-1730		
Mr Hendrik Pelt, heer van Piershil	1672-1739		1719		
Mr Aegidius Groeninx, heer van Capelle aan den IJssel	1703-1737	1734			
Mr Herman Vingerhoed	1697-1762			1762	
Mr Adriaan Prins	1692-1780	1720		1747-1753	
Mr Adolf Visscher	1686-1746			onbekend	
Abraham Gevers	1712-1780			1768-1771	
Mr Otto Groeninx van Zoelen, heer van Ridderkerk	1704-1758	1740		1753-1758	
Mr Gerard François Meyners	1711-1790	1755	1771-1774 1777-1783	1771-1774	
Mr Hugo Cornets de Groot, heer van Noord Nieuwland	1709-1777	1738		1758-1762	
Mr Jean Bichon, heer van Oost- en West-IJsselmonde	1716-1801	1759	1741	1763-1765	
Jacob Jansz. Cossart	1713-1780			1774-1777	
Mr Abraham Adriaan du Bois, heer van Molenaarsgraaf, Giessen en Steenhuysen	1713-1774	1742	1741		
Mr Adriaan Paets	1697-1765	1734			
Walter Senserff	1683-1752	1731			
Mr Johan Wilhem Lormier, heer van Kethel en Spaland	1716-1785			1765-1768	
Isaack van Alphen	1716-1788			1756-1788	
Hendrik van Beeftingh	1711-1797			1788-1789	
Philip Jacob van der Goed	1728-1789	1781			
Mr Claudius van der Staal	1737-1796			1792-1795	
Mr Joan Gerbrand van Mierop	1733-1807			1795	

		'het Teyken van 't Zeeuwsche Wapen': Haringvliet zz (k 1738, v 1767)	
		Wijnhaven nz (k 1730)	
		Baan bij de Binnenwegsche Poort (k 1714)	Buitenplaats
		Hoogstraat wz (k 1719, v 1789)	Buitenplaats
		Boompjes	Huis: Nieuwehavn nz (v 1734)
		Vasteland (v 1789)	
		'de Olifant': Haringvliet zz (k 1720, v 1780)	Buitenplaats
		Hoogstraat nz (huurhuis)	
		Crooswijk	
		Nieuwehaven nz (huurhuis)	Huis: Haringvliet zz. Buitenplaats
		Leuvehaven oz (k 1720, v 1766)	
		Leuvehaven oz (k 1742, v 1784)	
		Haringvliet zz (k 1710, v 1802)	Huis: Hang nz (k 1656, v 1694). Huis: Watersteeg zz bij Hoogstraat (k 1671, v 1728)
		Leuvehaven oz (k 1749, v 1767)	Huis: Leuvehaven oz (k 1768, v 1832)
		Baan bij de Binnenwegsche Poort	
		Huis: Nieuwehaven	
		Haringvliet zz (k 1743, v 1771)	Buitenplaats
		Korte Hoogstraat nz (k 1719, v 1789)	
		Haringvliet zz (K1760)	Buitenplaats 'Schieleven', Schiedam
		Toe Rijstuin	Huis: Wijnhaven zz (k 1683)
		Boompjes	
		Haringvliet	Buitenplaats onder Wassenaar
		Leuvehaven	Huis (annex suikerraffinaderij): Nieuwehaven nz (k 1769)

Bijlage 2:
Straatnamen met referenties aan Nederlandse koloniën

De namen in dit overzicht hebben uitsluitend betrekking op personen, geografie, scheepsnamen, organisaties/bedrijven, producten/gewassen en uitheemse woorden die een relatie hebben met Nederlandse koloniën. Namen van parken, buitenplaatsen, (lucht)havens, beroepen, bouw-/scheepsmateriaal, etc. zijn niet opgenomen. Hoewel is getracht het overzicht zo volledig mogelijk te maken, is niet uit te sluiten dat het overzicht desondanks toch niet uitputtend is.

A
Abram van Rijckevorsel, Admiraal de Ruyter, Admiraliteit, Aert van Nes, Afrikaander, Alex de Haas, Ambon, Arthur Parisius, Aruba, Atjeh, Australië, Azië

B
Baloeran, Bananen, Barbertijn, Batavia, Beel, Berkelmans, Beyers, Bloemfontein, Bonaire, Boni, Bonte Cray, Bontekoe, Botha, Brakel (Van)

C
Caerden (Van), Charley Toorop, Christiaan de Wet, Compagnie, Cordes (De), Cornelis Tromp, Cronjé, Curaçao, Curcuma

D
Deli, Dempo, Djeroek, Dolphijn

E
Eenhoorn, Entrepot, Ericks

F
Factorij, Foelie, Fransen van de Putte

G
Galanga, Generaal van der Heijden, Geyssendorffer, Goede-Hoop

H
Halve Maen, Handel, Hato, Hatta, Henk Sneevliet, Herman Coster, Hoboken, Houtman (De), Hudson

I
Indische tuin, Indrapoera, Insulinde

J
Jacques Dutilh, Jan Greshoff, Janey Tetary, Japara, Java, Jean de Meij, Jef Last, Johan Maurits, Johannes Brand, Jolink, Jol, Joost Banckertsplaats

K
Kaap, Kaneel, Kapitein, Karbouw, Karel Doorman, Karimata, Kedoe, Keuchenius, Kortenaer, Kraton, Kijkuyt

L
Lakeman, Lands Werf ('s), Laurier, Lidewijde, Limburg Stirum (Van), Lloyd, Lodewijk Pincoffs, Lombok, Loods Bali, Loods Borneo, Loods Celebes, Loods Java, Louis Couperus

M
Madoera, Maetsuyker, Magallanes, Mahonie, Mahu, Makassar, Malakka, Marees (De), Marten Mees, Martinus Steijn, Max Havelaar, Max Woiski, Menno ter Braak, Meyde (Van der), Mohammed Roem, Müller, Multatuli

N
Nideck (Van), Nobel

O
Oldenbarnevelt (Van), Olivier van Noort

P
Paludanus, Pasgeldt, Patmos, Paul Kruger, Peperboom, Perron, Piet Heyn, Plancius, Pleret, Postpaert, Pretoria, Prof. Gerbrandy, Puntegaal

R
Retief, Rey (De la), Riebeek, Ringers, Rochussen, Roggeveen, Ruyter (De)

S
Saffraan, Saftleven, Schalk Burger, Schermerhorn, Sibajak, Slamat, Smirnoff, Soer, Sorong, Soury, Speelman, Steven van der Haghen, Stevin, Stikker, Stuyvesant, Sumatra

T
Tamarinde, Tarakan, Theeboom, Thico, Timor, Transvaal, Tuymelaer, Tula, Tweebosbuurt

V
Vergulde Draeck, Vijf Werelddelen, Virginia Gaaipad, V.O.C.

W
Wasbloem, Weerden Poelman (Van), Willem Ruys, Willem Schürmann, Witte de With

IJ
IJzer (1ste en 2de)

Z
Zeebouwer

LITERATUUR

Bakker, Michel en Olga van der Klooster, *Architectuur en Bouwcultuur in Suriname*. Amsterdam: LM Publishers, 2009.

Bantje, H.F.W., *Twee eeuwen met de weduwe. Geschiedenis van De Erven de Wed. J. van Nelle N.V. 1782-1982*. Rotterdam: De Erven de Wed. J. van Nelle, 1981.

Beekman, Bor, 'De Cuba-handel gaat ook zonder Fidel door', *de Volkskrant*, 05-08-2006.

Berckel, H.A.A. van, *Rotterdam, geschetst in zijne voornaamste gebouwen, kerken en gestichten*. Rotterdam: P.C. Hoog, 1863.

Berens, Hetty, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*. Rotterdam: NAi Uitgevers, 2001.

Bleijenberg, R.H.G., *De dynamische herinneringsboei in de Afrikaanderwijk in Rotterdam. Een onderzoek naar de rol van de straatnamen in de Afrikaanderwijk in de ontwikkeling van de historische band tussen Nederland en Zuid-Afrika tussen 1900 en 2016*. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2017.

Bonke, Hans, *'De kleyne mast van de Hollandse coopsteden'. Stadsontwikkeling van Rotterdam 1572-1795*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1996.

Bossenbroek, Martin, *De Boerenoorlog*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2012.

Breukelman, J.B., 'Hogendorp (Gijsbert Karel van)', in P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 2*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1912.

Clarijs, Jojanneke, *Koopmanshuizen Rechter Rottekade 405-417 te Rotterdam. Deelrapport De interieurschilderingen*. Amersfoort: [ongepubliceerd], 2020.

Cornets de Groot, Rudy, 'Speenhoff en Indië', *Indische Letteren* 4/3 Oude Wetering/Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde. (1989): 97-115.

Doedens, Anne, Lies Mulder, *1941-1942 Slag in de Javazee. Oorlog tussen Nederland en Japan*. Zutphen: Walburg Pers, 2017.

Engelbrecht, E.A., *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam. V: De Vroedschap van Rotterdam 1572-1795*. Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1973.

'Fort Rotterdam Makassar 1673: Guardian of the Makassar Strait', in *Forts in Indonesia*. Jakarta: Ministry of Education and Culture, 2012, 187-196.

Gelder, Roelof van, Lodewijk Wagenaar, *Sporen van de Compagnie. De VOC in Nederland*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1988.

Geus, J.P., 'Nogmaals "de oorsprong" van de Puntegaalstraat', *SRA* Kollum/Drukkerij Banda (1985): 7-13.

Goey, Ferry de (red.), *Vaart op Insulinde. Uit de beginjaren der Rotterdamsche Lloyd nv 1883-1914*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1991.

Graaf, Jan de, *Architectuur en stedebouw in Rotterdam 1850-1940*. Zwolle: Uitgeverij Waanders, 1992.

Grimm, Peter, 'Heren in zaken. De bewindhebbers van de Kamer Rotterdam', in Peter Grimm (red.), *Heeren in zaken. De Kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie*. Zutphen: Walburg Pers, 1994: 35-66.

Groeneveld, Wies, 'Het Poortgebouw. Een huis van veelsoortige bewoners', *Ons Rotterdam* 37/2 Rotterdam/Stichting Ons Rotterdam (2015): 31-32.

Haas jr., Alexander de, *'t Was anders. Leven en levenskring van 'De Heer J.H. Speenhoff, dichter-zanger' (1869-1945)*. Rotterdam/'s-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar, 1971.

Heijden, Manon van der, Paul van de Laar (red.), *Rotterdammers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2002.

Hogendorp, D. van, *Kraspoekol, of de Slaaverny. (Een tafereel der zeden van Neerlands Indiën*. Delft: M. Roelofswaert, 1800.

Hogendorp, W. van, *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verregaande strengheid jegens de Slaaven.* Batavia: Bominicus, 1779.

Hoynck van Papendrecht, A., *Gedenkboek A. van Hoboken en Co., 1774-1924.* Rotterdam: 1924.

Kleijn, F.J., *Beschrijving en geschiedenis van Delfshaven, benevens die van Schoonderloo en het slot Spange. Kroniek van al de merkwaardige voorvallen, belangrijke oirkonden, privilegiëijn, resolutiëijn, publicatiëijn, correspondentiëijn en verdere stukken, op Delfshaven betrekking hebbende.* Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1970.

Kortebrand, Jacob, *Beschryving der stad Rotterdam, bevattende derzelver geschiedenissen, aanleg, uitbreiding, tegenwoordigen staat, priviligien, aanmerkelyke zeldzaamheden en openbaare gebouwen: oudheidkundige beschrijving der kloosters, die weleer binnen deze stad gevonden werden, benevens eene nauwkeurige aanwyzing der overblyfselen daarvan, welken nog voorhanden zyn: alles uit oude handschriften opgespoord, en met oordeelkundige aanmerkingen verrykt; voor het grootste gedeelte getrokken uit de nagelaatene schfiten, van den beroemden oudheidkenner, wylen den heere Jacob Kortebrand.* Amsterdam: Dirk en Jacobus Tol, 1789.

Kroon, Andréa A., Audrey Wagtberg Hansen, *Sporen van smaragd. Indisch erfgoed in Den Haag, 1853-1945.* Den Haag: De Nieuwe Haagsche, 2013.

Laar, Paul van de, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw.* Zwolle: Uitgeverij Waanders, 2000.

Laar, Paul van de, 'Rotterdam. De koopstad en de voc', in Manon van der Heijden en Paul van der Laar (red.), *Rotterdammers en de voc. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800).* Amsterdam: SUN, 2002.

Laar, Paul van de, Mies van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld.* Amsterdam: SUN, 2004.

Langenhuyzen, A.W.P.M., 'Simon van den Bergh', in J. van Oudheusden (red.) *Brabantse biografieën 3. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders.* Amsterdam: Boom Uitgevers, 1995.

Lintum, C. te, 'Rotterdam en de oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij', *Rotterdams Jaarboekje* 3/2 (1924): 91-104.

Mees, R., 'De Muizenpolder', *Rotterdams Jaarboekje* 5/2 (1917): 114-126.

Meischke, R., H.J. Zantkuijl, 'De laatste oude huizen van Rotterdam: Haringvliet Zz', *Bulletin knob* 1-2/103 (2004): 1-22.

Mens, Noor, *W.G. Witteveen en Rotterdam.* Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007.

Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden.* Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverijen, 1978.

Oers, Ron van, *Dutch Town Planning Overseas during voc and wic Rule (1600-1800).* Zutphen: Walburg Pers, 2000.

Okkema, Johan, *De Straatnamen van Rotterdam. Verklaring van alle bestaande en van verdwenen straatnamen.* Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1992.

Oosterwijk, Bram, *Koning van de Koopvaart. Anthony van Hoboken (1756-1850).* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1996.

Oostindie, Gert, 'Cuba in Nederlandse ogen', in Anita van Dissel, Maurits Ebben en Karwan Fatah-Black (red.), *Reizen door het maritieme verleden van Nederland*, 243-257. Zutphen: Walburg Pers, 2015.

Overvoorde, J.C., P. de Roo de la Faille, *De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie en van de West-Indische Compagnie in Nederland.* Utrecht: Oosthoek, 1928.

Pot, J.E. van der, 'Dr Elie van Rijckevorsel, 1845-1928', *Rotterdams Jaarboekje* 3/5 (1945): 201-219.
Pot, J.E. van der, *Abram, Huibert en Elie van Rijckevorsel.* Rotterdam: Ad. Donker, 1957.
Pot, J.E. van der, 'Mr Rudolf Mees, geboren te Rotterdam 18 october 1880, aldaar overleden 1 september 1951', *Rotterdams Jaarboekje* 10/5 (1952): 145-151.
Prud'homme van Reine, Ronald, *Admiraal Zilvervloot. Biografie van Piet Hein.* Amsterdam: Arbeiderspers, 2003.
Ratsma, P. (red.), *Historische plattegronden van Nederlandse steden / Dl. 12 Rotterdam.* Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland, 2008.
Ravesteyn, L.J.C.J. van, *Rotterdam in de negentiende eeuw. De ontwikkeling der stad.* Rotterdam: W. Zwagers, 1924.
Ravesteyn, L.J.C.J. van, *Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw. De ontwikkeling der stad.* Rotterdam: W. Zwagers, 1933.
Ravesteyn, L.J.C.J. van, *Rotterdam in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de stad vóór 1940.* Rotterdam: Ad. Donker, 1948.
Roy van Zuydewijn, Noortje de, 'Zuid-Nederlanders als gangmakers', in Manon van der Heijden en Paul van der Laar (red.), *Rotterdammers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)*, 56-77. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2002.
Rozendaal, Simon, *Zijn naam is klein. Piet Hein en het omstreden verleden.* Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact, 2019.
Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813.* Zwolle: Uitgeverij Waanders, 1999.
Sneller, Z.W., *Rotterdams bedrijfsleven in het verleden.* Amsterdam: H.J. Paris, 1940.
Temminck Groll, C.L., *The Dutch Overseas: Architectural survey: Mutual heritage of four Centuries in three Continents.* Zwolle: Waanders Publishers, 2002.
Unger, J.H.W., *De regeering van Rotterdam 1328-1892. Naamlijst van personen die in of van wege de regeering ambten hebben bekleed, voorafgegaan door eene geschiedkundige inleiding over den regeeringsvorm van Rotterdam,* uitgegeven op last van het gemeentebestuur, 1892.
Unger, J.H.W., W. Bezemer, *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland,* uitgegeven op last van het gemeentebestuur, 1895.
Verheul, J., *Merkwaardige oude inrijhekken alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIe, XVIe en XIXe eeuw in en om Rotterdam. 44 Reproducties naar aquarellen.* Rotterdam: Stemerding, 1936.
Verheul, J., *Merkwaardige oude inrijhekken alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIe, XVIe en XIXe eeuw in en om Rotterdam. 50 Reproducties naar aquarellen (Tweede deel).* Rotterdam: Stemerding, 1940.
Verheul Dzn., J., *De Rotterdamsche Schie 1340-1940 en de voormalige bebouwing aan de Schiekaden. Enkele historische gegevens betreffende de 600-jaar bestaande Rotterdamsche Schie alsmede een geïllustreerd overzicht van de meerendeels omstreeks 1875-1880 verdwenen statige bebouwing der Schiekaden te Rotterdam, met negentien reproducties naar tekeningen door J. Verheul Dzn. Architect B.N.A.* Rotterdam: Stemerding & Co, 1940.
Voortman, R.F., 'De voc en de stad Rotterdam', in Peter Grimm (red.), *Heeren in zaken. De kamer van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie,* 9-34. Zutphen: Walburg Pers, 1994.
Wagenaar, Cor, *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952.* Rotterdam: NAi Uitgevers, 1993.
Werf, D.C.J. van der, *Van Twentse bank naar algemene bank. Geschiedenis van de Twentsche Bank, 1840-1964.* Amsterdam: Boom Uitgevers, 2014.

Wiersum, E., *Oude huizen van Rotterdam. 130 Penteekeningen door John Briedé met geschiedkundige aanteekeningen van dr. E. Wiersum, gemeente-archivaris en een bijschrift van Jac. Van Gils, architect.* Rotterdam: W.L. & J. Brussé's Uitgevers-Maatschappij, 1915.

Wiersum, E., 'De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, Kamer Delft, te Delfshaven', in J.C. Overvoorde en P. de Roo de la Faille, *De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie en van de West-Indische Compagnie in Nederland,* 90-93. Utrecht: Oosthoek, 1928.

Wiersum, E., 'De gebouwen der Oost-Indische Compagnie, Kamer Rotterdam', in J.C. Overvoorde en P. de Roo de la Faille, *De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie en van de West-Indische Compagnie in Nederland,* 94-102. Utrecht: Oosthoek, 1928.

Wiersum, E., 'De gebouwen der West-Indische Compagnie te Rotterdam', in J.C. Overvoorde en P. de Roo de la Faille, *De gebouwen van de Oost-Indische Compagnie en van de West-Indische Compagnie in Nederland,* 167-171. Utrecht: Oosthoek, 1928.

Wilde, Inge de, 'Brand, Hendrica (1758-1813)', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Nelle,%20weduwe%20van, geraadpleegd 01-04-2020.

Zanden, J.L. van, en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling.* Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2000.

Zijlmans, Canis, 'Kralings Minangkabau-huis nu echt bijna open', *Het Vrije Volk,* 27-07-1988.